

BRUNO OSIMO

TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİNƏ GİRİŞ

SEMIOTİKA-LİNGVİSTİKA-PSİXOLOGİYA

SİNOPTİK CƏDVƏLLƏRLƏ GİRİŞ KURSU

“Elm və təhsil”

Bakı- 2022

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının 22 noyabr 2021-ci il tarixli iclasının (protokol № 9) və Azərbaycan Dillər Universitetinin Tərcümə fakültəsinin Elmi Şurasının 26 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasının (protokol № 2) qərarları ilə çapa tövsiyə olunmuşdur

Redaktor: İdris Əziz oğlu Abbasov
filologiya elmləri doktoru, professor

Tərcüməçi: Günel Məhəmməd qızı Bayramova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Rəyçilər: Leyla Bəşarət qızı Yusifova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Dilşad Asif qızı Pənahova
**ADU, Roman dillərinin tərcümə nəzəriyyəsi və
praktikası kafedrasının baş müəllimi**
Xədicə Bayram qızı Əyyubova
**ADU, Roman dillərinin tərcümə nəzəriyyəsi və
praktikası kafedrasının baş müəllimi**

Bruno Osimo. Tərcümə nəzəriyyəsinə giriş: Semiotika-
lingvistika-psixologiya. Sinoptik cədvəllərlə giriş kursu.
Bakı, "Elm və təhsil", 2022, 176 səh.

4702000000

N-98-2022 qrifli nəşr

© Günel Bayramova, 2022

Kitabın içindəkilər:

MÜTƏRCİMDƏN	5
GİRİŞ	9
1. Ünsiyyət fasiləsiz tərcümə prosesidir	12
1.1. Tərcümə nədir?	12
1.2. Nəzəri əsaslar	16
1.3. Hər şeyi tərcümə etmək	22
1.4. İntralinivistik tərcümə	25
1.5. İntersemiotik tərcümə	30
1.6. İntertekstual tərcümə	33
1.7. Kultural tərcümə	39
1.8. Metatekstual tərcümə	41
1.9. Mental tərcümə	44
1.10. Deverballaşdıran tərcümə	52
1.11. Yuxu və psixoterapiya mürəkkəb intersemiotik tərcümə prosesi kimi	54
2. Mənanın anlamı nədir?	57
2.1. Deduksiya	58
2.2. İnduksiya	60
2.3. Abduksiya	61
2.4. Semiozis	63
2.5. Hermenevtik dairə	66
2.6. Dillərarası tərcümə və mənanın interpretasiya prosesi	68
2.7. Mətnlə əməkdaşlıq	74
3. Ekvivalentlər və sinonimlər	76
3.1. Denotasiya və konnotasiya	77
3.2. Konnotasiya dairəsi	79
3.3. Açıq mətn və qapalı mətn	80
3.4. Semantik spektr və interlinqvistik tərcümə	82
3.5. Semantik sahə: mədəniyyət fərqləri	84
3.6. Sinonimiya	87

4. Tərcümənin mümkünlüyü və tərcümənin aşkarlığı.....	89
4.1. Mədəniyyət və xronotop	90
4.2. Dominant	92
4.3. İnterlinqvistik tərcümə və dominant	94
4.4. Tərcümə yönümlü təhlil	96
4.5. Təkrar kodlaşdırma və transpozisiya	98
4.6. Ünsiyyət itkisi	101
4.7. İnterlinqvistik tərcümədə ünsiyyət itkisi	103
4.8. Mədəniyyətlərarası tərcümənin mümkünlüyü: itki və izafilik	105
4.9. Yüksək aşkarlıqlı tərcümə (Adekvatlıq).....	107
4.10 Zəif aşkarlıqlı tərcümə (Məqbulluq)	110
5. Prototekst-metatekst müqayisəli təhlil	112
5.1. Redaktə və özünütənqid.....	113
6. Nəzəriyyədən praktikaya.....	114
6.1. Hər şeyi tərcümə etmək: tekstual və metatekstual tərcümə.....	117
6.2. Oxu və yazı tərcümə prosesi kimi.....	119
6.3. İmplicit və eksplisit intertekst.....	120
6.4. Oxuma zamanı abduktiv təfəkkür	121
6.5. Oxuma və interpretasiya	123
6.6. Sözü interlinqvistik tərcüməsi.....	125
6.7. Tərcümədə ekvivalentlik və sinonimlər.....	126
6.8. Oxucu modeli və dominant seçimi	134
6.9. İfadənin təkrar kodlaşdırılması və məzmunun transpozisiyası.....	136
6.10. Ünsiyyət itkisi necə baş verir?	138
6.11 İtki və izafilik: tərcüməni mümkün edən parametrlər	140
6.12 Yüksək və zəif aşkarlığı olan tərcümə (adekvatlıq və məqbulluq)	141
Terminlər	142
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	159

MÜTƏRCİMDƏN

Azərbaycanda italyan dilinin tədrisinə 2001-ci ildən başlanılmışdır. Bu missiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Tərcümə fakültəsinin üzərinə düşür. İyirmi ilə yaxın bir müddətdir ki, fakültədə ixtisas üzrə təhsil alan tələbələrə *Tərcümə nəzəriyyəsi* fənni tədris olunur. Təəssüf ki, bu günə qədər italyan dili üzrə tədris alan tələbələrin istifadəsi üçün Azərbaycan dilində heç bir dərslik və ya dərs vəsaiti yoxdur. İtalyan dili ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrə, əsasən, müasir italyan semiotik-alim və tərcüməşünas professor Bruno Osimonun italyan dilində qələmə aldığı "*Tərcümə nəzəriyyəsi*" kitabından faydalanmaları tövsiyə olunurdu. Təbii ki, akademik dildə yazılmış və spesifik elmi-lingvistik üsluba malik bu kitab hələ italyan dilinin dərinliklərinə yiyələnməmiş bakalavr pilləsinin tələbələri üçün xeyli çətinliklər yaradırdı. İtaliyadan olan müəllimlərin oxuduqları mühazirələrin tələbələr tərəfindən mənimsənilə bilməməsi narahatlıq doğururdu. Tədris etdiyim *Tərcümə nəzəriyyəsi* fənninin çətinliyi italyan dili qruplarının kabusuna çevrilmişdi desəm, bəlkə də mübaliğə etmiş olaram. Ana dilində dərsliyin olmaması müəllimin də işini çətinləşdirir. Çətin anlaşılan mətləbləri tələbələrə çatdırmaq üçün daha çox vaxt və enerji tələb olunur. Bu səbəbdən bəzən tələbələrə dərslərin audio qeydə alınmasını tövsiyə edirdim.

Kitabın tərcüməsi ideyasının yaranma tarixçəsi isə başqadır. Bruno Osimonun dil və üslubunun mürəkkəbliyi ilə diqqəti cəlb edən tərcümə nəzəriyyəsinə dair kitabını ana dilimizə çevirməyi, bu sahədə dərs vəsaitinə olan ehtiyacı qismən də olsa ödəməyi qarşıma məqsəd qoymuşdum. Kitabın dilinin çətinliyi və əsrarəngizliyi nəinki məni qorxutmurdu, əksinə, daha qətiyyətlə işləməyə, bəzi qəliz məqamları aydınlaşdırmağa təhrik edirdi. İlk növbə-

də müəlliflə təmas qurmaq və kitabın tərcüməsi üçün onun razılığını almaq lazım idi.

2017-ci ilin yaz aylarında tədris etdiyim kursun tələbələrindən bir neçəsini tərcümə məktəbində təcrübə keçmək üçün İtaliyanın Milan şəhərinə ezam etmişdilər. İllər boyu həmin məktəbə getməyə çalışdığım, lakin qeyri-obyektiv səbəblərdən reallaşdıra bilmədiyim bu arzumun tələbələrimin timsalında gerçəkləşməsi məni çox sevindirdi.

Tələbələr arasında canlı əfsanəyə çevrilmiş Bruno Osimo ilə həmin fənn üzrə Milanda tələbələrimizə mühazirələr oxuyacaqdı. İllər boyu tədris etdiyim kitabın müəllifini tanımaq fürsəti yaranmışdı. Fırsəti qaçırmadım və beləliklə, Bruno Osimo ilə əlaqə yaratmağa müvəffəq oldum. Universitetin tarixində bu sahədə ilk onlayn seminarı reallaşdırdım.

Həmin ilin yay ayında İtaliyanın Xarici İşlər Nazirliyinin təqaüdü ilə Peruca Universitetində müəllimlərin təkmilləşdirmə kursuna getdiyim zaman fürsətdən istifadə edib Milan Tərcümə Məktəbinə də baş çəkdim. Nə olursa olsun, kitabın tərcüməsinə başlamağı qərara almışdım.

Beləliklə, tərcümə nəzəriyyəsinin italyan dilində tədris alan tələbələr tərəfindən daha asan mənimsənilməsi üçün, həm də bu fənnin ana dilində tədrisini nəzərə alaraq bu işə başladım. Bu tərcümə əsasən “Basic notions of translation” əsərinin, o cümlədən “Propedeutica della traduzione” əsərindən bəzi nümunələrin müqayisəsi əsasında ərsəyə gəlmişdir.

Bir çox terminoloji problemlər, keçidlər və ifadələr müəllifin özü ilə qarşılıqlı müzakirələr əsasında həllini tapmışdır. Tərcümə prosesində rast gəldiyim çətinliklərin aradan qaldırılması, yaygın terminlərin konkretləşdirilməsində göstərdiyi köməyə görə dərsliyin müəllifi professor Bruno Osimoya dərin təşəkkürümü bildirim.

Ümid edirəm ki, bu tərcümə yeni dərsliklərin yazılmasına qədər *Tərcümə nəzəriyyəsi* fənninin tədrisində dərs vəsaitinə olan tələbatı müəyyən qədər ödəyəcəkdir.

Tərcümə ilə bağlı irad və təkliflərini bildirən hər kəsə təşəkkürümü bildirir və bununla bağlı gunelf@mail.ru ünvanına müraciət etmələrini xahiş edirəm.

Ho conosciuto Gunel Bayramova durante la sua visita alla Civica Scuola per Interpreti e Traduttori «Altiero Spinelli» nel 2017 quando ero coordinatore del corso in Mediazione linguistica.

Ho lavorato con la dottoressa Gunel Bayramova nell'arco di 18 mesi (dal maggio 2020 al novembre 2021) per la traduzione in azerbaigiano del presente libro. Abbiamo sempre avuto scambi mediante zoom sia per la distanza geografica che ci separava sia per i noti problemi di carattere igienico-sanitario legati al covid.

È sempre stato utile sentirsi fare domande dalla collega, perché il punto di vista di una cultura altra è sempre illuminante su ciò che diamo per scontato – a volte ingiustamente – nella propria.

Le riflessioni scaturite dal dialogo con la dott. Bayramova sono servite a spianare la strada a una seconda edizione del libro, nella quale cercherò di chiarire gli aspetti più oscuri della versione originale.

Ringrazio quindi Gunel e auguro fortuna all'edizione Azerbaigiana del libro!

Bruno Osimo, Deiva, 5 novembre 2021

Bosimo

GİRİŞ

Bu dərslik 1989-cu ildən dərs dediyim Milan Tərcümə Məktəbinin daxili tələbinə cavab vermək üçün nəzərdə tutulub. Müxtəlif istiqamətlər üzrə tədris kurslarının kreditlərini bu və ya digər dərəcədə yaxın fənlər tamamlayır. Rəhbərlik tərcüməçi və dilmancların hazırlanması istiqamətində bir sıra işlər görmüşdü. Mənə məktəbimizdə tərcüməçilik praktikasına başlamazdan əvvəl tələbələrə dil vasitəçiliyi fəaliyyətinin əsaslarını tədris etmək tapşırılmışdı.

Əslində, işlədiyim məktəbdə bu kurs tədris ilinin ilk həftələrində, hətta sentyabr ayında, yəni əsas fənlərə keçməzdən əvvəl təşkil olunur. Tədrisin intensiv xarakter aldığı kursda dərhal imtahan götürülməklə mənimsənilmə səviyyəsi müəyyənləşdirilir. Əslində, bu imtahan qiymətləndirilmə üçün deyil, kursdan kursa keçmək üçün nəzərdə tutulur.

Ötən onillik ərzində kitab ayrı-ayrı müəllimlərin sayəsində bir sıra italyan universitetlərində də tədrisə daxil edilmişdir. Bu ikinci nəşrin sonuncu fəslində mən Mikele Serradan götürdüyüm mətni və bu mətn əsasında yaranan digər nümunələri misal gətirmişəm. Bu nümunə üzərində işləmək həmişə mümkün olmasa da, mən öz tələbələrimlə bunu sınaqdan keçirmişdim. On il əvvəl həmin mətn yeni ola bilərdi, orada rast gəlinən tarixi-siyasi məqamları anlamaq asan idi, ancaq indiki tələbələr üçün onların uşaqlıq dövrünə düşən və məktəbdə keçilməyən mövzu haqqında bilmək və ya oradakı üstüörtülü məqamları anlamaq çətinidir. Buradan belə çıxır ki, bir vaxtlar aydınlaşdırmaq və asanlaşdırmaq məqsədi daşıyan nümunə hazırda əlavə çətinliklər yaradır. İndi saxlanılan mətn yalnız tapşırıqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Digər tərəfdən, bu yeni nəşrdə bəzi hissələr genişləndirilmişdir. Birinci fəsildə tərcümə elminin ötən əsrin əllinci illərindən bu günə qədər olan inkişaf tarixinə nəzər salınmışdır. Bu həm də son

yarım əsrdə sözügedən elm sahəsinin terminoloji və metodoloji cəhətdən inkişafını göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Hazırkı nəşrdə terminoloji lüğət hissəsinə də xeyli əlavələr edilmişdir. Buna səbəb imtahanlarda yaranan problemlərdir. Müşahidəmə əsasən, tələbələrin 90%-i terminologiyanın mənimsənilməsində çətinlik çəkir, belə ki, yenicə elmi-akademik təhsilə gələn tələbə çox vaxt bu məqamı diqqətdən kənarda qoyur. Ona görə də, verilən lüğətdən istifadə etməklə tələbə terminoloji hazırlıq səviyyəsini yoxlaya biləcək. Onu da qeyd edək ki, müxtəlif anlayışları fərqli fəsillərdə səpələnmiş şəkildə oxumaqla yanaşı, əlifba sırası ilə ardıcıl şəkildə oxumaq eyni şeyləri müxtəlif aspektdən görməyə və hazırlıqlı olmağa imkan verir. Əlbəttə, lüğət öz növbəsində izafiliyin göstəricisidir. Burada məlumat izafiliyindən (bu anlayış kitabda izah olunub) söhbət gedir, ancaq bu izafilik planlı və məqsədyönlüdür.

Artıq əlimizdə olan ikinci nəşri reallaşdırmağa təkan verən səbəblərdən biri də, tələbəsi olduğum məşhur estoniyalı semiotik alim Peeter Toropun *Total tərcümə* kitabının yenidən nəşr olunması oldu. Bir çox terminoloji denominasiyaların italyan dilindəki rəzi qalmadığını qarşıqlarını bu nəşrlə bir daha müqayisə etdim. Əslində, bu kitab qismən Toropun nəzəri fikirlərinin sadələşdirilmiş metodik forması olduğundan həmin kitabın yenidən nəşr olunması mənim kitabımın da təkmilləşmiş nəşrinə təkan verdi.

Bir daha diqqətə çatdırmaq istəyirəm ki, mən İtaliyanın Milan şəhərindəki "Altiero Spinelli adına Milan dilmanlıq və tərcüməçilik məktəbi"ndə 30 ildir dərs deyirəm və 20 ilə yaxındır ki, tərcümə nəzəriyyəsi ilə məşğul oluram. Bu kitabın ərsəyə gəlməsində tələbələrimin, onların dərs və imtahanla bağlı fikirlərinin, ümumilikdə tələbələrin göstəricilərinin mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Məhz bunun sayəsində yazılarımı ildən-ilə təkmilləşdirib cilalaya bilmişəm.

Göründüyü kimi, bu istiqamətdə araşdırmalar, eyni zamanda tədqiqat və tədrisdəki paralel fəaliyyətim daim davam edir.

Mənim üçün öyrətmək – öyrənmək və dərk etmək üçün ən mühüm vasitədir.

Tələbələr, tərcüməçilər və həmkarlarım öz tələb, təklif, məsləhət və tənqidlərini bildirmək üçün osimo@trad.it ünvanına müraciət edə bilərlər.

BRUNO OSIMO

1. Ünsiyyət fasiləsiz tərcümə prosesidir

Qərb ənənələrinə əsasən, keçmişdə tərcümə haqqında tədqiqatlar, bir qayda olaraq, filoloji araşdırmaların tərkib hissəsi olmuşdur. 1959-cu ildə R.Yakobsonun “Tərcümənin linqvistik aspektləri” adlı məşhur məqaləsinin işıq üzü görməsindən sonra tərcüməşünaslıq tarixində yeni mərhələ başladı. O andan etibarən tədqiqatçılar tərcümə nəzəriyyəsini kommunikativ təlimlər sırasında nəzərdən keçirməyə başladılar. Aydın oldu ki, istənilən ünsiyyət forması özündə tərcümə prosesini əks etdirir.

1.1. Tərcümə nədir?

Tərcümə deyərkən çox vaxt mətnin bir koddan (dildən) digərinə, yəni düşünülüb yazıya alınan orijinal (mənbə) dildən fərqli dilə çevrilməsi başa düşülür. Əslində, bu cür tərcümə sonsuz tərcümə aləminin xüsusi alt növlərindən biridir. Məlumdur ki, tərcümənin elmi və hərtərəfli şərhini vermək üçün ilk olaraq onun bütün mümkün aspektlərini nəzərə almaq lazımdır.

Tərcümə prosesi çox vaxt məkan və hərəkətlə bağlı metaforalarla təsvir olunur. Bir çox dillərdə olan “mənbə mətn” və “hədəf mətn” kimi anlayışlar, şübhəsiz ki, “məkan” anlayışı ilə əlaqədardır. Məsələn, italyan dilində olan “testo di partenza” və “testo di arrivo” (hərfi tərcümədə “yola düşən mətn” və “çatan mətn”) ifadələri “estafet yarış” (dırnaq –*müt.*) kimi məkanla bağlı semantik sahəni xatırladır. Bu, fransız dilində olan “*texte de départ*” və “*texte d’arrivée*” ifadələrinə uyğun gəlir.

Bu baxımdan tərcümə bir növ nəyinsə (təbii ki, sözlərin) bir yerdən başqa yerə daşınmasıdır. Sözlün etimologiyasına diqqət etsək, görərik ki, “tərcümə” sözü latın dilindəki “*translatus*” sözündən törəmişdir. Bu sözün kökü olan *trans-fero* feilinin mənası “qarşı/əks tərəfə keçirmək” deməkdir. Tərcümə məkanla bağlı olmaqla

yanaşı, həm də zaman və mədəniyyətlə bağlıdır. Bu üç element digər çoxsaylı elementlərlə qarşılıqlı əlaqədədir.

Yola düşmək və çatmaq kimi məkan əlaqəsinə aid sözləri, və ya hər bəşəri sahəsinə xatırladan “hədəf mətn” sözünü və ya heç bir təsirə məruz qalmadan yaranan “mənbə mətn” kimi sözləri kənara qoysaq, tərcümə prosesinin əsaslandığı mətni “original” və bu prosesin nəticəsində əldə olunan mətni isə “tərcümə” adlandırmaq olar. “Tərcümə” sözü bu baxımdan həm prosesi, həm də bu prosesin nəticəsini əks etdirir.

Buna görə də, “prototekst” (“ilkin mətn”, orijinal mətn) və “metatekst” (ilkin mətndən törəyən, onun tərcüməsi olan mətn) terminlərindən istifadə etmək ən yaxşı həll yolu sayıla bilər. Bu terminlər 1960-70-ci illərdə tərcüməşünaslıqla bağlı tədqiqatlara böyük təkan verən slovakıyalı semiotik Anton Popoviç (1933-1984) tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun ideyaları həyatdan vaxtsız köçən Ceyms Holmsla qısa əlaqələrindən sonra Qərb ölkələrində yayıldı.

“Mətn” anlayışının mahiyyətini müəyyənləşdirmək istəsək, ağla gələn tərifi belə olar ki, mətn vahid struktura malik, bir bütöv təşkil edən, bir-biri ilə əlaqəli yazılı sözlər qrupudur. Ancaq semiotikada “mətn” anlayışı musiqi, bədii sənət, film, reklam, ətraf mühit, yol işarələri, moda və s. kimi qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinə də şamil edilir.

Mətn anlayışının geniş anlamda istifadə edilməsinin mahiyyəti aydındır: əgər prototeksti metatekstə çevirən istənilən proses “tərcümə” hesab edilsə və bu zaman mətn istər verbal istərsə də qeyri-verbal dilə aid ola bilərsə (hətta prototekst və metatekst eyni dil koduna aid ola bilər), deməli, “tərcümə prosesi” dedikdə, mətnlərin bütün mümkün transformasiyaları daxil olmaqla, geniş proseslər nəzərə alınmalıdır.

Məhz buna görə də, tərcümə prosesi müxtəlif fenomenləri özündə əks etdirir, məsələn: film tərcüməsi (bu söz çox vaxt “filmin ekranlaşdırılması” adlanır və tərcümə sahəsinə aid olduğu

vurğulanmır) və intertekstual (mətnlərarası – *müt.*) tərcümə (sitatlar, xatırlatmalar, allüziya və s.). Hələ 1683-cü ildə fransız din xadimi və alimi Pyer Daniel Huet özünün *De interpretatione* əsərində yazırdı: “tərcümə” termini həm də mücərrəd doktrinaların açıqlanması, tapmacaların və yuxuların şərhinə, kahinlərin interpretasiyasına, mürəkkəb məsələlərin həllinə, nəhayət, bütün mübhəmlərin aydınlaşdırılmasına aiddir (Huet 1683:18).

Ünsiyyət aktı	Prototekstin dili	Transformasiya		Metatekstin dili
		Mətn forması	Tansformasiya növü	
interlinqvistik tərcümə	təbii dil a	tekstual	Interlinqvistik (şifahi və ya yazılı)	təbii dil b
parafraz	təbii dil a	tekstual	interlinqvistik	təbii dil a
sitatlar, istinadlar, allüziyalar	təbii dil	intertekstual	interlinqvistik və ya intralingvistik	təbii dil
ilham	təbii	deverballaşdırıcı	intersemiotik	musiqi
film tərcüməsi	təbii dil	deverballaşdırıcı	intersemiotik	film
ilham	təbii dil	deverballaşdırıcı	intersemiotik	təsviri
son sözlər, ensiklopedik mənbələr, icmalar, xronologiyalar, reklamlar, tərcümeyi-hallar	təbii dil	metatekstual	interlinqvistik və ya intralingvistik	təbii dil
oxuma	təbii dil	deverballaşdırıcı	intersemiotik	mental
yazma	mental	verballaşdırıcı	intersemiotik	təbii dil
psixoterapevtlə danışma	mental	verballaşdırıcı	intersemiotik	təbii dil
psixoterapevtin işi (mental iş)	təbii dil	deverballaşdırıcı	intralingvistik	təbii dil
psixoterapevtin cavabı	təbii dil	deverballaşdırıcı	intersemiotik	mental
yuxunun yazıya alınması	yuxu mətni	verballaşdırıcı	intersemiotik	təbii dil
yuxunun interpretasiyası	təbii dil	deverbalizasiya	intersemiotik	mental

Ünsiyyət aktı

Yuxarıdakı cədvəldə hər sətirdə tərcümə prosesinə aid ünsiyyət aktı verilib. Gəlin, tərcümə prosesləri ilə bağlı bəzi nümunələrə baxaq.

Birinci cərgədə məlum interlingvistik (dillərarası – *müt.*) tərcümə prosesi verilib. Burada prototekst hər hansı bir təbii dildə (yəni, deyək ki, riyaziyyat kimi süni dildən fərqlənən dildə – məsələn: ingilis dili) ifadə olunur və onun metatekstə transformasiyası verbal (prototekst də, metatekst də verbal mətnlərdir) və interlingvistik (prototekstin dili metatekstin dilindən fərqlidir) transformasiyadır.

İkinci cərgədə parafraz verilib: bu proses əslində dillərarası tərcüməni xatırlatsa da, bir qayda olaraq, vahid dil daxilində olur, yəni məlumatın məzmunu sadələşdirilir və ya fərqli sözlərlə ifadə olunur.

Sitatlar bəzən “ayırıcı” (“ ” işarəsi kimi) işarələr olmadıqda allüziya və ya istinad forması ala bilər: oxucu çox vaxt sitatın tamam yad, fərqli mətnin bir hissəsi olduğunu anlamaqda çətinlik çəkir. Sitatlar da tərcümənin bir formasıdır, çünki başqasının hər hansı bir kontekstdə və ya kotekstdə (→ paraqraf 3.1) işlətdiyi söz və ya cümlə, yeni kontekstdə və kotekstdə işlədilir. Bu zaman ilkin ifadə yeni mətnin tərkib hissəsinə çevrilir: o artıq “tərcümə” olunub. İnternet və digər telekommunikasiya vasitələri gündəlik ünsiyyətdə intertekstuallığı gücləndirir. İnternetə çıxışı olan insanlar olduqca asan şəkildə başqaları ilə əlaqə qura bilər və müasir dövrdə ünsiyyət aktı getdikcə intertekst şəklində, yəni mətnlərarası tərcümələr kimi ortaya çıxır.

İntersemiotik tərcümə növlərinə misal olaraq oxuma və yazma, yuxunu danışma, emosiyaların, hisslərin, duyğuların sözlə ifadəsini göstərmək olar. Psixoterapiyada pasiyentlə əks əlaqədə sözlərin yenidən kodlaşdırılması və dekodlaşdırılmasını da intersemiotik tərcüməyə aid etmək olar.

Müasir tərcüməşünaslıq tərcümə prosesinin elmi izahını verərkən yalnız interlingvistik tərcüməyə diqqət yetirmir, o həm də

tərcümə prosesində qarşıya çıxan problemlərin həlli yollarını təklif edir. Qeyd etmək lazımdır ki, gələcək tərcüməçilərin yetişdirilməsində tərcümə praktikasının xüsusi əhəmiyyəti var. Tərcümə nəzəriyyəsinin əsas anlayışlarından bəhs edən bu giriş kursunun məqsədi tərcümə etməyi öyrətmək deyil, qeyri-ixtiyari və adi bir fəaliyyət növü kimi baxılan tərcümə fəaliyyətinə aydınlıq gətirmək və dillərarası tərcümə praktikasına aparan yolu işıqlandırmaqdır.

1.2. Nəzəri əsaslar

Yuxarıda qeyd olunan terminlər, anlayışlar və fikirlər 1950-ci illərdən bəri bir sıra nəzəriyyələrdə müxtəlif dilçilər, semiotiklər, tərcüməçilər və digər elm sahələri üzrə alimlərin tədqiqatlarında yer almışdır. Bu da onu göstərir ki, tərcümə fənlərarası elm sahəsinə aiddir. Tərcüməşünaslıq tarixində iz buraxan ən əhəmiyyətli və hələ də qüvvədə olan bir sıra nəzəriyyələrin qısa icmalını aşağıda təqdim edirəm. Bu haqda daha ətraflı məlumatı tərcümə tarixinə aid istənilən kitab, həmçinin mənim *Tərcümə tarixi* kitabımdan əldə etmək olar.

1959-cu ildən 1990-cı illərə qədər uzun müddət təcrid vəziyyətində qaldıqdan sonra tərcümə elmi linqvistikadan semiotikaya doğru keçid edərək beynəlxalq müzakirələrdə diqqət mərkəzinə keçməyə başladı. 1970-ci illərə qədər tərcümə nəzəriyyəsi dilçiliyin bir sahəsi kimi müətlə olunurdu. Abstrakt bir fenomen kimi qəbul olunan tərcümə tərcüməçilik baxımından deyil, dilçilik nöqtəyi-nəzərindən tədqiq olunurdu. Diqqəti daha çox prosesin leksik tərəflərinə yönəldən dövrün dominant ideyalarına əsasən, tərcümə mətn “ekvivalentlərinin” tapılması və onların hər hansı başlanğıc nöqtədən təyinat nöqtəsinə, yəni A mətnindən B mətninə “çevrilməsi” prosesi kimi qəbul edilirdi. Alimlərin “mənbə dil” (həmçinin “başlanğıc dil”) və “hədəf dil” (və ya “çatılan dil”) kimi

terminlərdən istifadəsi də öz növbəsində tərcümənin yerdəyişmə olması haqqında ideyaları gücləndirdi.

C.K.Ketford tərcüməyə leksik baxımdan yanaşan tanınmış ingilis tədqiqatçısıdır. O, “tərcüməni” bir dildə (MD – mənbə dil- *müt.*) olan mətn materialının digər dildə (HD - hədəf dil- *müt.*) ekvivalent mətn materialı ilə əvəzlənməsi şəklində tərif etmişdir (Ketford 1965:20).

Ketfordun tərifindən gördüyümüz kimi, tərcümənin mədəni və ekstralingvistik aspektləri tamamilə diqqətdən kənarda qalmışdır. Burada iki dil arasında ekvivalent materialın tapılması sanki adi hal kimi başa düşülür. Bu zaman tərcümənin yalnız coğrafi yerdəyişmə olmasını göstərən “mənbə və hədəf dil” kimi metaforik anlayışlar yenidən gündəmə gəlir. Tərcümə prosesini ekvivalent əvəzlənmə kimi məhdudlaşdıraraq problemə yanaşmaq sovet tədqiqatçıları üçün də xarakterik olmuşdur. 1953-cü ildə Andrei Venediktoviç Fyodorov yazırdı:

Orijinalda olan sözə müvafiq qarşılığın tapılmaması və ya ekvivalentliyin təmiz halının tapılmaması nadir hallarda baş verir (Fyodorov 1953:135).

Onun izomorfik dil görüşlərinə əsasən, tərcümə hər hansı bir “materialın” sadəcə “əvəzlənməsi”dir: A dilinin verilmiş vahidi B dilinin konkret vahidi – və ya vahidlər qrupu – ilə uyğun gəlir, sanki tərcümə olunmalı mətn ağ rəngli leqo hissəciklərindən düzəldilmiş bina, tərcümə olunmuş mətn isə həmin binanın sarı rəngli leqo hissəcikləri ilə düzəldilmiş tam eynidir: yəni rəng dəyişib, forma isə olduğu kimi qalıb. Hazırda hamıya məlumdur ki, yalnız süni dillər (məsələn, riyaziyyat və ya yol işarələri dili) izomorfik ola bilər. Müxtəlif mədəniyyət daxilində təbii (ilk olaraq şifahi) şəkildə inkişaf edən bütün dillər (təbii dillər) mədəni cəhətdən özünəməxsusdur və buna görə də qeyri-izomorfik (yəni leqo hissəcikləri burada forma baxımdan da fərqli) sayılır.

Belə “tərcümə nəzəriyyəsi”nin mövcud olduğu uzun əsrlər boyu tərcüməçilərin çoxu bu elmin nəzəri tərəfini diqqətdən kə-

narda qoymuş, onun yalnız praktik cəhəti ilə maraqlanmışlar. “Tərcümə nəzəriyyəsi” əslində, praktiki məqsədlərə yönəlməmişdir. Buna görə də, tərcüməçilər və müvafiq tədqiqatçılar arasındakı uçurum getdikcə dərinləşmişdir. Nəticədə, peşəkar tərcüməçilər tərcüməyə romantik nöqteyi-nəzərdən yanaşmış, bu haqda fikirlərin təcrübəyə və sağlam düşüncəyə əsaslanmalı olduğunu düşünmüşlər. Analoji yanaşma bu gün də müəyyən dərəcədə öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Peşəkar tərcüməçilər çox vaxt ümumi metodoloji fərziyyələri uzaq tutmağa çalışırlar. Bununla belə, bir çox “əks-nəzəriyyələr” də mövcuddur. Buna nümunə olaraq Peeter Nyumarkı göstərmək olar. O yazır:

“Tərcümə nəzəriyyəsinin qarşısında duran əsas məsələ, geniş mətn kateqoriyalarının hər birinə uyğun tərcümə metodlarını müəyyənləşdirməkdir. Bundan başqa, tərcümə nəzəriyyəsi mətnlərin tərcüməsi üçün prinsiplər, məhdud qaydalar və tövsiyələr təqdim edir. Eyni zamanda tərcüməyə tənqidi yanaşılması, öz növbəsində nəzəri problemlərin həllinə kömək edir. [...] Tərcüməçinin qarşısında duran ilk məsələ mətni anlamaqdır [...]. Tərcümə nəzəriyyəsinin işi bu təhlili aparmaq üçün bəzi meyarlar və prioritetləri müəyyənləşdirməkdir” (Nyumark 1981:19-20)

Leksik yanaşmaya cavab olaraq bir çox alimlər nəzəriyyədən uzaqlaşaraq diqqəti bütövlükdə metoda doğru yönəltmişlər. Tərcümə metodları mətn tiplərini nəzərə almadan inkişaf etdirilirdi. Bu da öz növbəsində (ağlabatan olmasa da) universal tərcümə metodları ilə bağlı fərziyyələrin irəli sürülməsinə gətirib çıxarmışdır.

1959-cu ildə özünün “Tərcümənin linqvistik aspektləri” adlı mühüm araşdırmasında rus əsilli alim Roman Yakobson tərcümə prosesinin üç növünü müəyyən edərək semiotik tərcümə nəzəriyyəsinə irəli sürdü: Tərcümə, keçmişdə düşünüldüyü kimi, təkcə dillərarası transformasiya deyil, həm də dildaxili transformasiya və intersemiotik dəyişmədir (yəni verbal işarələrin qeyri-verbal işarə sistemi vasitəsilə interpretasiyasıdır).

R.Yakobsonun semiotik təhlillərinin əhəmiyyəti yalnız 1990-cı illərdə tam olaraq dərk edilməyə başlandı. Müasirləri onsuz da mürəkkəb olan tərcümə sahəsini – o dövrdə belə hesab olunurdu – daha da qəlizləşdirməkdə bir fayda görmürdü, çünki “tərcümə” anlayışına dildaxili parafraz, filmlərin romanlara adaptasiyası kimi yeni prosesləri daxil etmək məsələnin həllinə kömək etmək əvəzinə daha qəliz məsələləri ortaya çıxarırdı. Bununla belə, Yakobsonun 1959-cu il araşdırmaları gələcək inkişaf üçün rüşeym rolunu oynadı.

Slovakiyalı alim Anton Popoviç 1975-ci ildə qələmə aldığı əsərində Yakobsonun bu fərziyyələrini daha da inkişaf etdirir: o **prototekstdən metatekst** yaradan bütün transformasiyaları “**tərcümə prosesi**” adlandırır və bu anlayış daxilində təkcə intralingvistik və intersemiotik tərcüməni deyil, bütün digər prosesləri də götürürdü. Bu yanaşma prosesə cəlb olunan dil və transformasiya növündən asılı olmayaraq, tərcümə prosesinin müxtəlif mərhələlərini müəyyən etməyə kömək etdi.

Prototekstin təhlili və ən uyğun tərcümə strategiyasının seçilməsi;

Məzmunun **köçürülməsi**;

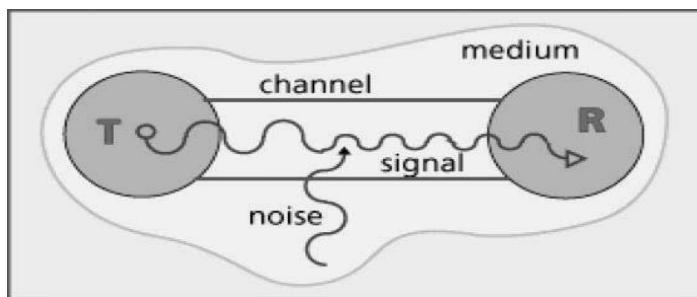
Prototekstin kodundan metatekstin koduna keçid;

Tərcümə itkilərinin **metatekstdə** verilməsi;

Tərcümənin **tənqidi**.

“Total tərcümə”^{*} ifadəsini fərqli anlamda işlədən ilk tədqiqatçı Firs, daha sonra isə Ketford olsa da, Torop (1995) öz növbəsində bu “total” atributuna daha iki yeni məna əlavə edir:

^{*} Qeyd: “total tərcümə” dedikdə burada Peeter Toropun “Total tərcümə” (1995) əsərindəki “total tərcümə” anlayışı nəzərdə tutulur. Bundan əvvəl rast gəlinən “tam tərcümə” (traduzione completa/full translation) anlayışları mətnin bütöv tərcüməsini, yəni onun bütün komponentlərinin tərcüməsini nəzərdə tuturdu. Bundan fərqli olaraq “total tərcümə” (traduzione totale/total translation) dedikdə mənbə dilin bütün səviyyələri hədəf dilin səviyyələri ilə əvəzlənsə də, bu o demək deyil ki, həmin əvəzlənmə bütün səviyyələrdə ekvivalentlik təşkil edir.

Ünsiyyətin riyazi nəzəriyyəsi

1) Tərcüməni ona görə “total” hesab etmək olar ki, o əsas mətndən əlavə, mətnin metatekstual (paratekstual) formada nəql olunmasını da əhatə edir. İstənilən ünsiyyət prosesində itki baş verir və bu anlamda dillərarası tərcümə də istisna deyil. Şennon və Viverin riyazi ünsiyyət modelinə görə məlumat mübadiləsində semiotik “küy” mövcud ola bilər: məsələn, telefonla olan ünsiyyətdə həmin küy xətdə olan nasazlıqlar və ya kənar səslər kimi təzahür edir. Tərcüməyə gəlincə, məsələ daha fərqli və mürəkkəb şəkildə təzahür edir belə ki, tərcümə prosesində mədəniyyətlərin və dünyagörüşlərinin tərcümə edilməsi zərurəti ortaya çıxır.

2) Tərcüməni həm də ona görə “total” hesab etmək olar ki, o təkcə interlingvistik, intersemiotik və intralingvistik deyil (Yakobsonun fərziyyələrinə əsasən), o, həm də metatekstual, intertekstual, intratekstual və deverballaşdırıcı xarakterlidir.

Torop tərcümə haqqında mülahizələrində prosesə cəlb olunan iki mətnə yeni terminologiya ilə müraciət edir. Bu terminlər Popoviçin tərcümə elmi haqqında məşhur «Проблемы художественного перевода» əsərindən mənimsənilən “prototekst” və “metatekst” terminləridir. Beləliklə, ümid etmək olar ki, bu anlayışları ifadə etməklə məkan metaforalarından istifadə olunmasına, nəhayət, həmişəlik son qoyulacaq.

Artıq tərcümə prosesinin bu və ya digər formaları (yəni bildiyimiz dillərarası tərcümə ilə digər “tərcümə” prosesləri arasında

fərqləndirilmə aparılmır – *müt.*) fərqləndirilmir. Bu prosesləri prototekst və metatekst arasında mövcud olan müxtəlif əlaqələrə görə və heç də həmişə bir-birini istisna etməyən kateqoriyalara əsasən təsnifatlandırmaq önəm qazanır.

Əlaqə növü	Tətbiq olunan tərcümə prosesi
imitasiya	sitatlar, tərcümələr, plagiarizm, adaptasiyalar, parafrazlar
seleksiya	parodiyalar, şüarlar, senzura, icmallar, plagiarizm
reduksiya	şərhlər, referatlar, xülasələr
komplementarlıq	proloqlar, epiloqlar, ensiklopedik qeydlər

Prototekst-metatekst əlaqə növləri

Qeyd edək ki, tərcüməni tədqiq edən dilçilik sahəsi “tərcümə nəzəriyyəsi” adlanırdı. Ancaq tərcümə ilə bağlı semiotik araşdırmaların aparıldığı müxtəlif ölkələrdə bu istiqamət fərqli adlar altında nəzərdən keçirilir:

Rusiyada – *переводоведение*;

Fransada – *traductologie* (buradan da italyan dilində *traduttologia* və ispan dilində *traductología*);

İngilisdilli ölkələrdə - *translation studies* (termin bəzi ölkələrdə tərcümə edilmədən, olduğu kimi qəbul olunub; ilk dəfə bunu holland mənşəli amerikalı alim Ceyms Holms işlətmişdir);

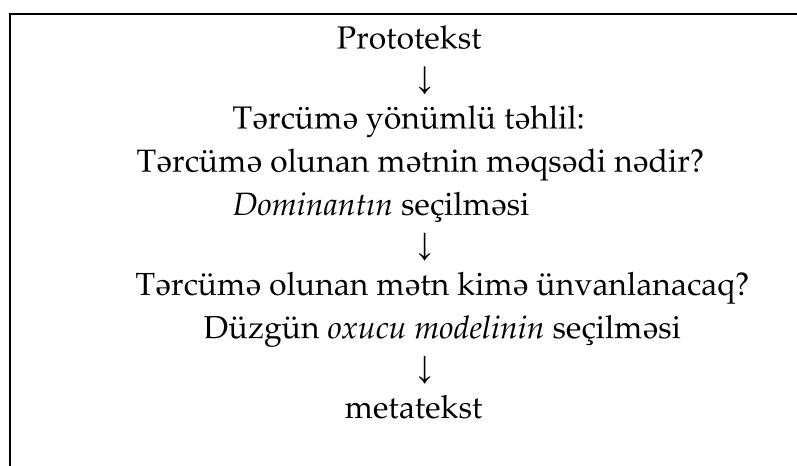
Almaniyada – *übersetzungswissenschaft* (buradan da italyan dilindəki *scienza della traduzione* və ispanca olan *ciencia de la traducción* formaları mənimsənilmişdir).

Bu denominasiyaların yaranmasını simvolik hesab etmək olar, çünki məhz bundan sonra tərcüməşünaslıq dilçilikdən ayrılaraq tərcümənin tədqiqinə yönələn müstəqil bir elm sahəsi (və ya elmlərarası sahə) kimi formalaşmağa başlamışdır.

1.3. Hər şeyi tərcümə etmək

Az əvvəl gördüyümüz kimi, Toropun “total tərcümə” ilə bağlı fərziyyəsi istənilən ünsiyyət aktında müəyyən itkinin olması ilə bağlı fikirlərə əsaslanır. Buradan belə çıxır ki, ünsiyyət aktında məlumatın hansı hissəsinin birbaşa və dərhal ötürülə bilmədiyini düşünmək lazımdır. Bu zaman ünsiyyət itkisini idarə edə bilmək üçün hansı növ metatekstual aparatın zəruri olduğunu bilmək lazımdır. Bir daha qeyd edək ki, ünsiyyət tərcümənin bir formasıdır, çünki tərcümədə də mətnin transformasiyasında itkilər baş verir. Bununla belə, tərcüməçilər tərcümə mətni ilə birlikdə həmin mətni müşayiət edən mətnlər yarada bilər. Onlar da tərcümə mətnləri kimi “metatekstlər” adlanır: ilk baxışdan bu ziddiyyətli və dolaşq görünə bilər, ancaq unutmayaq ki, hər iki mətn, əslində, tərcümə prosesinin nəticəsi olub ilkin prototekstin transformasiyalarıdır.

Ünsiyyət itkisinin nədən ibarət olduğunu – yəni məlumatın hansı hissəsinin itki ola biləcəyini – anlamaq üçün tərcüməçi (sözün geniş mənasında tərcümə prosesini həyata keçirən istənilən şəxs) həm prototekstin, həm də metatekstin dominantını və oxucu modeli müəyyən etməlidir.

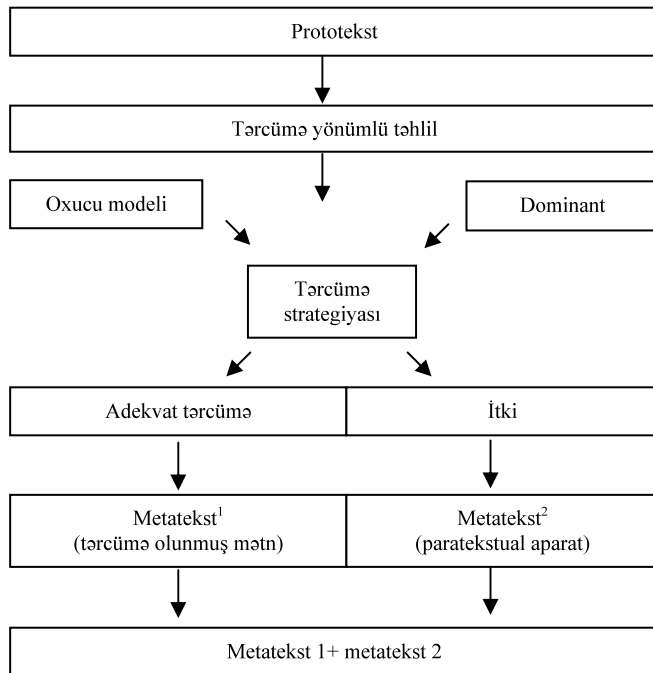
Dominant, oxucu modeli

Yakobson “dominant” anlayışını aşağıdakı kimi izah edir:

Hər hansı bir incəsənət əsərinin əsas komponenti onun dominantı hesab oluna bilər: o (yəni dominant – *müt.*) digər komponentləri tənzimləyir, müəyyənləşdirir və transformasiya edir. Məhz dominant, strukturun bütövlüyünü təmin edir (Yakobson 1935:41).

Buna görə də dillərarası tərcümədə dominant, prototekstin hər hansı bir mədəniyyətə yaxşı tərcümə edilməsi üçün zəruri hesab edilən elementidir.

“Oxucu modeli” anlayışı ilk dəfə italyan semiotik Umberto Eko tərəfindən səsləndirilmişdir. Bu anlayış çox güman ki, Volfqanq İserin “implisit oxucu” (*impliziter Leser*) anlayışından qaynaqlanır. Ekonun fikrincə, oxucu modeli, bir növ, hər hansı bir müəllifin fikrində yaratdığı oxucu obrazı olub, təhkiyə strategiyasına görə nəzərdə tutulan oxucu prototipidir. Tərcümə prosesinə gəldikdə, metatekstin oxucu modeli tərcümə (eynilə də təhkiyə) strategiyasının oxucu prototipidir.

Prototekstin dominantı və oxucu modeli ilə metatekstin dominantı və oxucu modeli fərqləndirilə bilər, çünki bir-çox elementlər mövcud olduğu cəmiyyətin inkişafı ilə sıx bağlı olub sosial tabular, mədəniyyətin təsiri, leksik tendensiyalar ilə şərtlənir. Məhz buna görə də tərcümə prosesi təkcə özünün linqvistik aspektləri ilə məhdudlaşmamalı, mənbə mədəniyyətə aid mətnin hədəf mədəniyyətə aid mətnə çevrilməsi prosesi kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Bundan əlavə, total tərcümə ilə bağlı yanaşma, tərcümənin nəinki dillərarası, intersemiotik və dildaxili (Yakobsonun kateqoriyaları), həm də metatekstual, intertekstual və deverbəlizasiya xarakterinə dair nəzəriyyəyə əsaslanır.

Yakobsonun (1959), Toropun (1995) və sonradan mənim (2002 və 2003) nəzəriyyə və təkliflərim sayəsində tərcümə ilə bağlı araşdırmalar hazırda aşağıdakı tədqiqat sahələrinə yönəlib:

Transformasiya növü	Baş verir
Verbal	dillərarası və dildaxili tərcümədə
Deverbəlləşdirən	verbal prototekstdən qeyri-verbal metatekstə tərcümədə
Verbəlləşdirən	qeyri-verbal prototekstdən verbal metatekstə tərcümədə
İntratekstual	mətn daxilində həmin mətnə aid hər hansı bir hissəyə istinad ediləndə
İntertekstual	mətn daxilində həmin mətnə aid olmayan hissəyə istinad ediləndə
Metatekstual	köməkçi mətnin ünsiyyət aktını tamamlamaqda faydası olduqda

Transformasiya növləri

- İntralingvistik tərcümə
- İntersemiotik tərcümə

- İntertekstual tərcümə
- Kultural tərcümə
- Metatekstual tərcümə
- Mental tərcümə

1.4. İntralinvistik tərcümə

Tərcümə ilə bağlı tədqiqatlarda dildaxili tərcümənin tədqiq edilməsi, ümumilikdə, tədris baxımından da çox əhəmiyyətlidir. Hər hansı bir məlumatın eyni bir dil daxilində transformasiyası zamanı nə qədər dəyişikliyə məruz qaldığını nəzərə alsaq, prototekstlə metatekst arasında olan fərqləri görmək və həmin məlumatın nəyə görə tərcümə adlandığını anlamaq asan olar. Dildaxili tərcümə bizim gündəlik həyat tərzimizin bir hissəsidir. İstifadə olunan dildən asılı olmayaraq hər hansı bir məlumatı dəyişdirən iki əsas element bunlardır – oxucu modeli və dominant. Məsələn, elmi jurnalda dərc olunmuş hər hansı bir kəşf haqqında məlumatın istənilən jurnalist tərəfindən geniş kütləyə sadə dilə “tərcümə edilməsi” (sadə dildə çatdırması – *müt.*), yaxud böyük bir adamın kiçik bir uşağa qanunun hər hansı bir müddəasını izah etməsi (böyük adam da öz növbəsində çox vaxt bu qanunu ya jurnalistin “tərcüməsindən”, ya da onu “orijinal” variantda oxuyan mütəxəssisin dilindən öyrənmişdir) buna misal ola bilər.

Raymond Keno, *Üslub çalışmaları* əsərində eyni bir məlumatın bir dil daxilində müxtəlif tərcümə variantlarının olduğunu müəyyən edir. Bu və ya digər üslubdan istifadə etməklə, yaxud bu və ya digər mətn janrına və yaxud nitq fiquruna müraciət etməklə mətnin dominantını və oxucu modelini dəyişmək, saysız-hesabsız tərcümə variantları əldə etmək mümkündür. Aşağıda verilən mətnlərdən birincisini Keno “orijinal” mətn, sonrakıları isə mümkün “tərcümələr” kimi təqdim edir, yəni o, prototekst və mümkün metatekstlərdən bəzilərini təqdim edir:

Θsas mœtn:

Dans l'S, à une heure d'affluence. Un type dans les vingt-six ans, chapeau mou avec cordon remplaçant le ruban, cou trop long comme si on lui avait tiré dessus. Les gens descendent. Le type en question s'irrite contre un voisin. Il lui reproche de le bousculer chaque fois qu'il passe quelqu'un. Ton pleurnichard qui se veut méchant. Comme il voit une place libre, se précipite dessus. Deux heures plus tard, je le rencontre Cour de Rome, devant la gare Saint-Lazare. Il est avec un camarade qui lui dit : «Tu devrais faire mettre un bouton supplémentaire à ton pardessus». Il lui montre où (à l'échancrure) et pourquoi.

Sulla S, in un'ora di traffico. Un tipo di circa ventisei anni, cappello floscio con una cordicella al posto del nastro, collo troppo lungo, come se glielo avessero tirato. La gente scende. Il tizio in questione si arrabbia con un vicino. Gli rimprovera di spingerlo ogni volta che passa qualcuno. Tono lamentoso, con pretese di cattiveria. Non appena vede un posto libero, vi si butta. Due ore più tardi lo incontro alla Cour de Rome, davanti alla Gare Saint-Lazare. È con un amico che gli dice: «Dovresti far mettere un bottone in più al soprabito». Gli fa vedere dove (alla sciancratura) e perché.

Litota

Nous étions quelques-uns à nous déplacer de conserve. Un jeune homme, qui n'avait pas l'air très intelligent, parla quelques instants avec un monsieur qui se trouvait à côté de lui, puis il alla s'asseoir. Deux heures plus tard, je le rencontrai de nouveau; il était en compagnie d'un camarade et parlait chiffons.

Non s'era in pochi a spostarci. Un tale, al di qua della maturità, e che non sembrava un mostro d'intelligenza, borbottò per un poco con un signore che a lato si sarebbe comportato in modo improprio. Poi si astenne e rinunciò a restar in piedi. Non fu

certo il giorno dopo che mi avvenne di rivederlo: non era solo e si occupava di moda.

Metafora

Au centre du jour, jeté dans le tas des sardines voyageuses d'un coléoptère à l'abdomen blanchâtre, un poulet au grand cou déplumé harangua soudain l'une, paisible, d'entre elles et son langage se déploya dans les airs, humide d'une protestation. Puis, attiré par un vide, l'oisillon s'y précipita. Dans un morne désert urbain, je le revis le jour même se faisant moucher l'arrogance pour un quelconque bouton.

Nel cuore del giorno, gettato in un mucchio di sardine passeggiare d'un coleottero dalla grossa corazza biancastra, un pollastro dal gran collo spiumato, di colpo arringò la più placida di quelle, e il suo linguaggio si librò nell'aria, umido di protesta. Poi, attirato da un vuoto, il volatile vi si precipitò. In un triste deserto urbano lo rividi il giorno stesso, che si faceva smocccicar l'arroganza da un qualunque bottone.

Sinkizis (sözlərin sintaktik ardıcılığının dəyişməsi- mütl.)

Ridicule jeune homme, que je me trouvais un jour sur un autobus de la ligne S bondé par traction peut-être cou allongé, au chapeau de cordelière, je remarquai un. Arrogant et larmoyant d'un ton, qui se trouve à coté de lui, contre ce monsieur, proteste-t-il. Car il le pousserait, fois chaque que des gens il descend. Libre il s'assoit et se précipite vers une place, cela dit. Rome (Cour de) je le rencontre plus tard deux heures à son pardessus un bouton d'ajouter un ami lui conseille.

Ridicolo giovanotto che mi trovavo un giorno su di un autobus gremito della linea S, collo allungato, al cappello una cordicella, notai un. Arrogante e lagrimoso con un tono, che gli si trovava accanto, contro questo signore protesta lui. Perché lo spingerebbe, volta ogni gente che la scende ne. Libero siede si

precipita un posto sopra, questo detto. A Rome Cour de, io lo di nuovo incontro due dopo ore e un al suo soprabito bottone d'aggiungere un amico suggerisce gli.

Homeotelevton (mətn daxilində sözlər arasında sadə qafiya – mütl.)

Un jour de canicule sur un véhicule ou je circule, gesticule un funambule au bulbe minuscule, à la mandibule en virgule et au capitule ridicule. Un somnambule l'accule et l'annule, l'autre article : «crapule», mais dissimule ses scrupules, recule, capitule et va poser ailleurs son cul. Une hule aprule, devant la gule Saint-Lazule je l'aperçule qui discule à propos de boutules, de boutules de pardessule.

Un giorno d'estate, tra genti pestate come patate su auto non private, vedo un ebète, le gote devastate, le nari dilatate, i denti alla Colgate, e un cappello da abate con le corde intrecciate. Un di razze malnate, con le mani sudate, le ciglia corrugate, gli dà delle mazzate sulle reni inarcate, e il primo, come un vate, con frasi apostrofate, gli grida: «ma badate! E andate a prendervi a sassate!» Poi si gira a spallate, e ha già posate le natiche ingrassate. Due ore son passate e, ci credate? Lo trovo alla staziate San Lazate, che discate con un idiate di cose abbottonate e sbottonate.

Sonet

*Glabre de la vaisselle et tressé du bonnet,
Un paltoquet chétif au cou mélancolique
Et long se préparait, quotidienne colique,
A prendre un autobus le plus souvent complet.*

*L'un vint, c'était un dix ou bien peut-être un S.
La plate-forme, hochet adjoint au véhicule,
Trimbalait une foule en son sein minuscule
Où des richards pervers allumaient des londrès.*

*Le jeune girafeau, cité première strophe,
Grimpé sur cette planche entreprend un péquin
Lequel, proclame-t-il, voulait sa catastrophe,*

*Pour sortir du pétrin bigle une place assise
Et s'y met. Le temps passe. Au retour un faquin
A propos d'un bouton examinait sa mise.*

Tanto gentile la vettura pare
che va da Controscarpa a Ciamperretto
che le genti gioiose a si pigiare
vi van, e va con esse un giovinetto.

Alto ha il collo, e il cappello deve stare
avvolto di un gallone a treccia stretto:
potrai tu biasimarlo se un compare
iroso insulta, che gli pigia il retto?

Ora s'è assiso. Sarà d'uopo almeno
ritrovarlo al tramonto, quando poi
non lontano dal luogo ove sta il treno

s'incontri con l'amico, che gli eroi
della moda gli lodi, e non sia alieno
dall'aumentare li bottoni suoi.

İngilisizmlər

*Un dai vers middai, je tèque le beusse et je sie un jeugne manne
avec une grète nèque et un hatte avec un grète nèque et un hatte avec une
quainnde de lèsse tressés. Soudainement ce jeugne manne bi-queumze
crézé et acquiouse un respectable seur de lui trider sur les toses. Puis il
reunna vers un site eunoccupé.*

Uan dèi, verso middèi, ho takato il bus e ho sinno un yungo manno con uno greit necco e un hatto con una ropa texturata. Molto quicko questo yungo manno becoma crazo e acchiusa un molto rispettabile sir di smashargli i fitti. Den quello runna tovarado un anocchiupato sitto. Leiter lo vedo againo che ualcava alla steiscione Seintlàsar con uno friendo che gli ghiva suggestioni sopra un bàtton del cot.

Göründüyü kimi, intralingvistik tərcümə tərcümənin “ekvivalent” əvəzlənmə kimi başa düşülməsinə işarə edir, çünki bu tərcümə klassik tərcümə nəzəriyyələrində işlənən “ekvivalentlik” və “sinonim” anlayışlarından istifadə etməklə eyni prototekstdən müxtəlif məna, istiqamət və məqsədləri olan çoxlu sayda metatekst yaradır. Dildaxili tərcümə tərcüməşünaşlığın nə olduğunu anlamaq üçün ilkin mühüm addımdır. Bu məqsədlə bir dil daxilində (xüsusilə də ana dilində) ifadə olunan nümunələrdən istifadə etməklə anlayış və ifadələri qavramaq, onların praktik cəhətdən istifadəsini asanlaşdırmaq və məsələyə aydınlıq gətirmək olar.

1.5. İntersemiotik tərcümə

İntersemiotik tərcümə gündəlik həyat tərzimizin bir hissəsidir. İntersemiotik tərcümə dedikdə dil kodunun dəyişməsinə səbəb olan proses nəzərdə tutulur. Bu zaman bu dillərin heç biri verbal olmaya da bilər. Film, televiziya, teatr, musiqini yada salın: onların hamısında ilkin olaraq mətn fərqli dildə yaransa da, metatekstdə dil kodu dəyişir. İtalyan yazıçısı Luigi Pirandello bunu belə təqdim edir:

Məsələyə nəzər salsaq, görürük ki, rəssamlar, aktyorlar və tərcüməçilər estetik nöqtəyi-nəzərdən eyni vəziyyətdədirlər. Onların hər üçü başqasının düşüncəni gerçəkləşdirdiyi sənət əsəri ilə işləyirlər. Rəssamlar bunu fərqli bir incəsənət növünə,

aktyorlar fəaliyyətə, tərcüməçilər isə başqa bir dilə *tərcümə etməlidirlər*. Bu *tərcümələr* necə gerçəkləşir? [...] Qraf de Kelyüs bildirirdi ki, hər hansı bir şeirin dəyəri rəssamın həmin şeiri təsvir edə bilib-bilməməsi ilə ölçülür. Eləcə də, pyesin dəyəri tamaşanın nə dərəcədə yaxşı ifa edilməsindən asılıdır [...]. Deməli, səhnədə baş verənlər orijinalda olan ifadənin həqiqi representasiyası deyil, onun tərcüməsidir (Pirandello 1908:28-31).

İntersemiotik tərcüməyə aid bəzi nümunələrə baxaq:

1) **Musiqi tərcüməsi:** Prokofyev *“Petya və canavar”* hekayəsinin sözlərinə musiqi bəstələyir.

prototekst	çevirmə növü	metatekst
verbal mətn	→ deverballaşdıran, intersemiotik	→ musiqili mətn

2) **Musiqi icmalı:** Gənc İsaak Stern Nyu Yorkda Tartininin *“Şeytanın zəngüləsi”* sonatasını ifa edir və onun ifası qəzet icmalçısı tərəfindən sərt tənqiddə məruz qalır.

prototekst	çevirmə növü	metatekst
musiqinin ifası	→ verballaşdıran, intersemiotik	→ verbal mətn

3) **Film tərcüməsi:** Tomazi di Lampeduzanın *“Qattopardo”* əsəri Lukino Viskonti tərəfindən filmə çevrilmişdir (tərcümə olunmuşdur – hərfi tərc.)

prototekst	çevirmə növü	metatekst
verbal mətn	→ deverballaşdıran, intersemiotik	→ film

4) **Film icmalı:** İtalyan kino tənqidçisi Alberto Farassino, Luis Bunuelin rejissorluq fəaliyyəti haqqında kitab nəşr edir

prototekst	çevirmə növü	metatekst
film mətni	→ verballaşdırən, intersemiotik	→ verbal mətn

5) **Piktorial tərcümə:** Baltus 1932-ci ildə Emili Brontenin “*Tufanlı yoxuşlar*” əsərindən ilhamlanaraq eyniadlı rəsm əsəri çəkmişdir.

prototekst	çevirmə növü	metatekst
verbal mətn	→ deverballaşdırən, intersemiotik	→ təsviri mətn

6) **İntertekstual tərcümə:** “İtaliya hökumətində işlər fıırıqdır” cümləsi Şekspirin məşhur “Danimarka krallığında işlər fıırıqdır” cümləsinə istinad olmaqla yanaşı, həm də konkret müasir tarixi epizoda istinad hesab olunur.

prototekst	çevirmə növü	metatekst
verbal mətn	→ deverballaşdırən, intersemiotik, intertekstual	→ qeyri-verbal mətn (tarixi hadisə)

Sonuncu nümunədə tərcümə prosesi dil fərqindən daha çox, fərqli məna elementinə görə diqqət çəkir. Məhz buna görə də o, intertekstual istinad yaradır.

Bundan başqa xüsusi tərcümə növü də vardır ki, bu, bir qayda olaraq böyükələr üçün yazıya alınmış və ya nəşr olunmuş əsərlərin uşaq nəşrinə adaptasiya olunmasıdır. Bu tərcümə növü illustrasiyaların əlavə olunması, dilin sadələşdirilməsi və senzuradan keçmə kimi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Məsələn: *Min bir gecə* nağıllarının və ya *Dekameron* kimi əsərlərin məktəblilər üçün nəzərdə tutulmuş nəşrlərində erotik səhnələrin ixtisar olunması və s. Bu zaman istər tərcümə olunacaq hissələrin seçimi, istərsə də

xüsusi səhnələr üçün illüstrasiyaların hazırlanması redaktor və ya illüstratorun mətni öncədən şərh etməsi ilə və beləliklə də oxucu təxəyyülünün məhdudlaşdırılması ilə nəticələnir.

1.6 İntertekstual tərcümə

Eyni bir mədəniyyət sistemini (məs: ailə, məktəb, iş və s.) paylaşan insanlar digər sistemlə əlaqə qurduqda özlərini daha yaxşı dərk edir və çox vaxt adi hal kimi qəbul etdikləri ortaq biliklərinin fərqiində olurlar. Bu, gündəlik həyatda baş verən adi haldır. Məsələn, biz işdə baş verən hansısa gülməli hadisəni dostlarımıza danışanda bəzən bu, onlara elə də gülməli görünmür, çünki onlar bizim işdəki insanların xasiyyətlərini, bizim onlarla münasibətlərimizi, işdəki şəraiti və s. bilmirlər.

Yazılı, yaxud şifahi olmasından asılı olmayaraq, işlətdiyimiz hər bir ifadə interteksual istinadlar kontekstinə daxildir və kontekst ifadələrin yaranmasına təsir edir. Hər bir mətn, hətta konkret müəllifə aid olan mətn də, həmin müəllifin öz yaradıcılığı olmaqla yanaşı, ona aşkar və ya gizli şəkildə təsir edən ətraf mühit amillərinin nəticəsidir. Bu baxımdan hər bir mətn özündən əvvəlki mətnlərin, hadisələrin, düşüncələrin tərcüməsidir. Bolqar əsilli fransız alim Yuliya Kristeva 1969-cu ildə ilk dəfə olaraq interteksuallıq anlayışını işlətmişdir. O, Baxtinin dilin sosial kontekstlə bağlılığı haqqındakı ideyalarını Sössürün dilin sistemliliyi ilə bağlı ideyaları ilə birləşdirmişdir. Kristeva özünün "Söz, dialoq və roman" adlı əsərində yazır ki, intertekstuallıq sitatlardan ibarət mozaikadır; hər bir mətnin mahiyyətində başqa mətn var və hər bir mətn başqa mətnin transformasiyasıdır. İntertekstuallıq anlayışı intersubektivlik anlayışını əvəzləyir və poetik dil ən azı ikili mənə qazanır (Kristeva 1960:85).

Biz mətni aysberqə bənzədə bilərik: deyilən və ya yazılan sözlər həmin aysberqin görünən tərəfidir, suyun altında qalan hissə isə məlumatın daxil olduğu mədəniyyət kontekstinin nəzərə

alınmadığı, deyilmədiyi (implisit) hissəsidir. Digər tərəfdən, bir mədəniyyəti digərindən fərqləndirən cəhət həmin nəzərə alınmayan (yəni fərqiə varmadığımız – *müt.*) hissələrdir.

Yuri Lotmanın işlətdiyi “semiosfera” anlayışı – mətnin tərcüməsi, yəni mətnin və onun implisit hissələrinin bir mədəniyyətdən digərinə keçməsi prosesində – baş verən kontekstual dəyişiklikləri daha asan anlamağa imkan verir. Həmin anlayış, əslində, biologiyaya aid “biosfera” (Vernadski), yəni “öz hüdudlarından kənarda həyatın mövcud olmadığı coğrafi məkan” anlayışından yaranmışdır. Bu baxımdan Lotmanın “semiosfera” anlayışını “öz hüdudlarından kənarda semiozisin mövcud olmadığı semiotik məkan” hesab etmək olar (Lotman 1984:205).

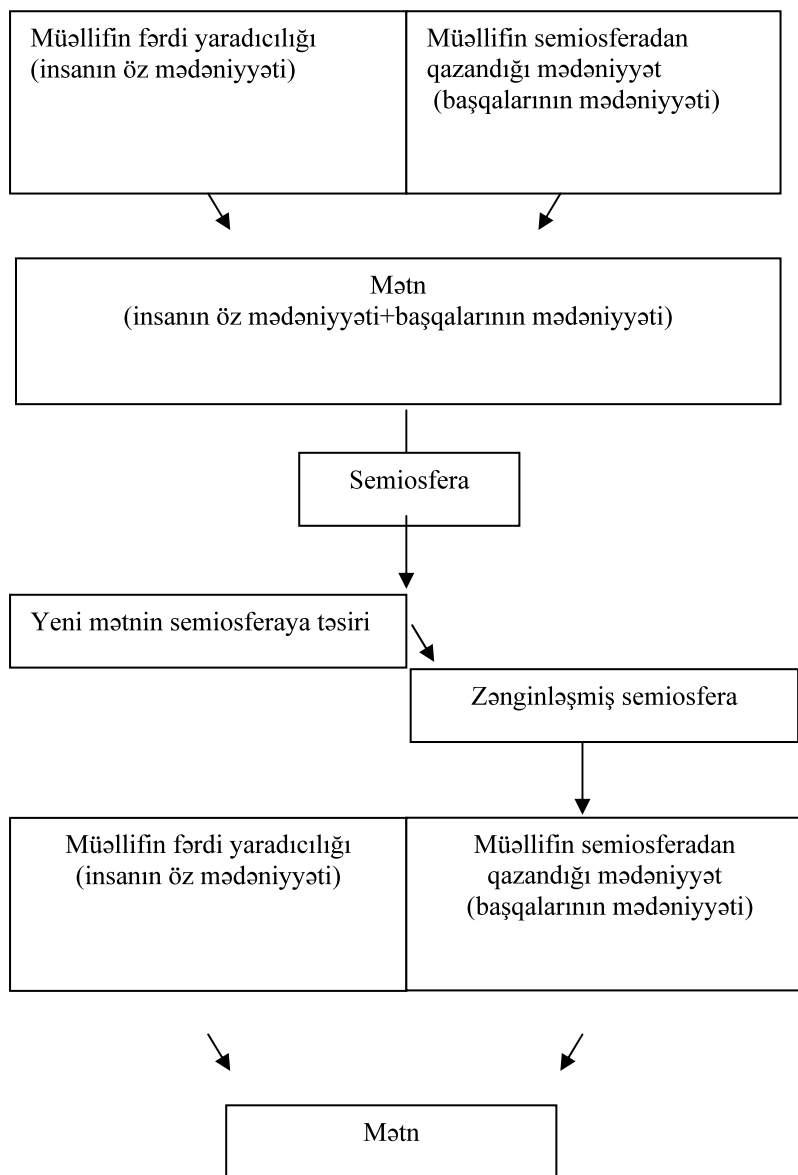
Semiosfera sistemlər sistemidir. Burada hər bir mədəniyyət qarşılıqlı fəaliyyət nəticəsində mürəkkəb mədəniyyətə çevrilir. Bu sistemin ən kiçik vahidi, yəni minimal vahidi fərddir. Hər bir fərd ayrılıqda bir mədəniyyət hesab oluna bilər, çünki onun dünyaya özünəməxsus baxışları var. Fərdlər və ya qruplar arasındakı ünsiyyət mikrosistemlər arasındakı əlaqədir. Mikrosistemlər toplusu birlikdə böyük bir makrosistem, yəni semiosferanı yaradır:

Semiotik sərhəd ikidilli tərcümə “filtrlər”inin cəmi ilə təmsil olunur. Həmin “filtrlər” vasitəsilə mətn verilmiş semiosferadan kənarda yerləşən başqa bir dilə (və ya dillərə) tərcümə olunur. Semiosferanın “təcrid olunmuş təbiəti” ondan ibarətdir ki, o, ekstrasemiotik mətnlər və ya qeyri-mətnlərlə əlaqəli deyil. Bu prosesdə faktlar semiotikləşməlidir. Beləliklə, semiosferanın sərhəd xəttini xarici stimulları bizim sistemimizin dilinə çevirən sensorial reseptorlara və ya xarici aləmi bizim semiotik sahəyə adaptasiya edən tərcümə vahidlərinə bənzətmək olar (Lotman 1984: 208-209).

Bu yanaşmaya əsasən belə iddia etmək olar ki, tərcümə, mədəniyyətlərarası sərhəddə qərar tutur. O, mədəniyyətlər arasında ünsiyyətə imkan verir və semiosferada “öz” və “özgə” olanın dərkinə, nəticədə öz və özgə mədəniyyətin zənginləşməsinə gətirib çıxarır. Tərcümə, müxtəlifliyi, sərhəddə olan təması dərk etmə

mədəniyyətidir. İntertekstual istinadlar bu cür “təmas mədəniyyəti”nin konkret nümunələridir. Dekartın sözləri ilə desək: *Əlifbada olmayan hərflərlə söz yazma bilmədiyimiz kimi, eynilə lüğətdə olmayan sözlərlə cümlə qurmaq iqtidarında olmadığımız kimi, başqa kitablarda mövcud olmayan cümlələrdən ibarət kitab da yazma bilmərik. Ancaq bu dediklərim həqiqətdirsə və doğrudan da bir şeyin başqa bir şeyin nəticəsi olduğu məntiqəuyğun və ağlabatandırsa, deməli, mənim başqalarından əxz etdiyim cümlələr lüğətdən götürdüyüm sözlərdən çox deyil* (Rene Dekart, 1620:79).

Semiosferada fərdlər aid olduqları mədəni mühitin təsirinə məruz qalır, bəzən bunun fərqləndirilməsinə ehtiyac olmur. Onların yazılı və ya şifahi şəkildə yaratdığı mətn həm müəllif yaradıcılığının, həm də müəllifin semiosferada məruz qaldığı mədəniyyətin təsirinin nəticəsidir. Semiosferaya daxil olan mətn onu (yəni semiosferanı – *müt.*) zənginləşdirir və modifikasiya edir. Bu modifikasiya öz növbəsində digər fərdlərə təsir edir. Fərdlər isə öz yaradıcılıqları və aid olduqları semiosferanın təsiri ilə yeni mətnlər yaradır və proses zəncirvari şəkildə davam edir.

Semiosferada intertekstualıq

Mətndə intertekstual istinada rast gəldikdə tərcüməçi mədəniyyətlər arasında bir vasitəçi kimi həmin istinadı metatekstin oxucusuna çatdırmağa yönələn strategiyalar həyata keçirir. İntertekstual istinadlar qeyri-iradi də ola bilər. Ədəbi tənqidçi Harold Blumun fikrincə, mətnlər əvvəlki mətnlərin izləri ilə doludur. Ona görə yox ki, müəllif onları bilərəkdən istifadə edir. Buna səbəb instinktiv olaraq özündən əvvəlkiləri susdurmaq, özünün müəlliflik rolunun digər müəlliflərin təsiri altında olmadığını sübut etməyə çalışmaqdır. Bu həm də etiraf və minnətdarlıq borcunu inkar etməyə meyillilikdən irəli gəlir.

İntertekstual tərcümə eyni bir mədəniyyət və dil daxilində də baş verə bilər. Başqa bir mətnə istinad, xatırlatma və ya alluziya edən mətn – “intertekst” adlanır. Bu və ya digər dərəcədə intertekstlərdən ibarət olan mətni dekodlaşdırmaq üçün burada olan intertekstləri və onların nə dərəcədə aşkar və ya gizli olmasını müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Dillərarası tərcümə ilə məşğul olan tərcüməçilər üçün intertekstual istinadların eksplisitliyi mühüm rol oynayır. İntertekstin implisit və ya eksplisit (məsələn “ ” işarələri arasında verilibsə və s.) olması onu intertekst edən xüsusiyyətlərdir.

Şüurlu və ya şüuraltı edilən intertekstlərdən başqa, intertekstual istinadları qapalı/açıq (implisit/eksplisit) olmaqla fərqləndirə bilərik. Təbii ki, intertekst nə qədər qapalı olarsa, onu müəyyən edib tərcümə etmək bir o qədər mürəkkəb olar.

İntertekstin qapalı və ya açıq olması aşağıdakı parametrlərlə ölçülür:

- qapalı/açıq mənbə
- mənbə emitent (mənbə) mədəniyyətə aiddir/aid deyil
- qapalı/açıq funksiya
- funksiya emitent mədəniyyətə aiddir/aid deyil
- mənbə tərcüməçiyə məlumdur/məlum deyil
- mənbə hədəf mədəniyyətə məlumdur/məlum deyil
- funksiya tərcüməçiyə məlumdur/məlum deyil

- funksiya hədəf mədəniyyətə məlumdur/məlum deyil.

Açıq/qapalılığı müəyyən etməyin üç əsas meyarı var:

7. Mətnin intertekst olmasını göstərən fakt. Məsələn, əgər mətn dırnaq içərisində verilibsə, onun sitat olmasını anlamaq daha asan olur. Qrafik ayırıcıları olmadan işlənən sitatı müəyyənləşdirmək çətinləşir;

8. İntertekstin mənbəyi. Bəzən müəllif bir intertekstin hər hansı konkret mənbədən götürüldüyünü qeyd edir, bəzənsə qeyd etmir. Bundan başqa, bəzən mənbə implisit saxlanılsa da, o, bir mədəniyyət daxilində hamıya məlum olan mənbə ola bilər, ancaq əgər o, müəllifin dünyagörüşünün nəticəsidirsə, bu, hamıya məlum olmaya bilər: belə olduqda intertekstin dekodlaşdırılması çətinləşir;

9. İntertekstin funksiyası. Məsələn, intertekst nəyisə göstərmək üçün açıq şəkildə istifadə olunubsa, oxucu onun funksiyasını asanlıqla anlaya bilər. Əgər sitat* və ya intertekstin funksiyası məlum deyilsə, onu dekodlaşdırmaq mürəkkəbləşir.

İntertekstuallıq	Qrafik ayırıcılar	Mənbə	Mənbə mədəniyyətlə əlaqəsi	Funksiya	Mənbə mədəniyyətlə əlaqəsi	Çətinlik
Qapalı intertekst	yox	qapalı mənbə	mənbə emitent mədəniyyətə aiddir	qapalı funksiya	funksiya emitent mədəniyyətə aiddir	8
	yox	açıq mənbə	mənbə müəllifin mədəni irsinə aiddir	açıq funksiya	funksiya müəllifin fərdi yaradıcılığına aiddir	2
	yox	açıq mənbə	mənbə müəllifin mədəni irsinə aiddir	qapalı funksiya	funksiya mənbə mədəniyyətə aiddir	4
	yox	qapalı mənbə	mənbə emitent mədəniyyətə aiddir	açıq funksiya	funksiya müəllifin fərdi yaradıcılığına aiddir	4

* Qeyd: sitat intertekstin bir növüdür – *müt.*

Açıq intertekst	hə	qapalı mənbə	mənbə emitent mədəniyyətə aiddir	qapalı funksiya	funksiya emitent mədəniyyətə aiddir	
	hə	açıq mənbə	mənbə müəllifin mədəni irsinə aiddir	açıq funksiya	funksiya müəllifin fərdi yaradıcılığına aiddir	1
	hə	açıq mənbə	mənbə müəllifin mədəni irsinə aiddir	qapalı funksiya	funksiya emitent mədəniyyətə aiddir	2
	hə	qapalı mənbə	mənbə emitent \ ilkin mədəniyyətə Aiddir	açıq funksiya	funksiya müəllifin fərdi yaradıcılığına aiddir	2

İntertekst növləri

Mənbə mədəniyyətdən hədəf mədəniyyətə keçid problemi dərinləşdirə bilər. Belə ki, mənbə mədəniyyətə məlum olan mənbə, hədəf mədəniyyətdə eyni dərəcədə məlum olmaya da bilər.

Yuxarıdakı cədvəl, istinadın mədəniyyətdəki mövqeyindən asılı olaraq onu anlamağın çətinlik dərəcəsini göstərir. Burada intertekstin implisit və ya eksplisit olmasının 3 parametri müəyyən olunur. Birinci meyar birinci iki sütunda göstərilir. Burada intertekst, qrafik işarənin (dırnaq işarəsi, kursiv və s. –*müt*) olub-olmamasından asılı olaraq, açıq və qapalı intertekstə bölünür. İkinci meyar mənbənin açıq/qapalı olması, üçüncü meyar isə funksiyanın açıq/qapalı olması ilə bağlıdır. Sağdakı sütunda dekodlaşdırmanın çətinliyini rəqəmlə təqdim etmişik. 1 rəqəmi eksplisit mənbə və funksiya malik olan eksplisit intertekst üçün nəzərdə tutulmuşdur, 8 rəqəmi isə ən çətin dekodlaşdırma dərəcəsi olub implisit mənbə və funksiya malik implisit intertekstlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

1.7. Kultural tərcümə

Gördüyümüz kimi, mədəniyyət tərcümə prosesinin əsas komponentidir və tərcüməçi bundan nə qədər çox xəbərdar olsa, bir o qədər peşəkar ola bilər. Kultural tərcümə nəzəriyyəsi istiqə-

mətində atılan ilkin addımlardan biri Lotmanın semiosfera və Popoviçin tərcümənin aşkarlığı ilə bağlı fikirləri olmuşdur.

Kultural tərcümə dedikdə mədəni müxtəlifliklərin tərcüməsini nəzərdə tutan proses başa düşülür. Hər bir fərd bir mədəniyyət hesab olunduğundan hər bir tərcümə prosesi də kultural proses hesab oluna bilər.

Bəs dəqiq desək, mədəniyyət nədir?

Ensiklopediyalar mədəniyyətin tərifini insanın bilik, inanc və davranışlarının (bu davranışların tərkib hissəsi olan maddi obyektlərlə birlikdə *homo sapiensə* xas davranışlar) ümumi məcmusu kimi verir. Buna görə də o, dillər, ideyalar, inanclar, adət-ənənələr, tabular, kodlar, qaydalar, sənət əsərləri, ayinlər, mərasimlər və bu kimi bir sıra elementləri özündə əks etdirir.

Lüğətlər mədəniyyətə sosial nöqteyi-nəzərdən tərif verir: bir cəmiyyət daxilində insanların qəbul etdiyi və bölüşdüyü ideyalar, inanclar və adət-ənənələr; hər hansı struktur daxilində insan qrupunun bir şeylə bağlı inanc və münasibətləri.

Nyumark mədəniyyəti belə tərif edir: “(mədəniyyət – *müt.*) özünü ifadə etmək üçün müəyyən bir dildə danışan hər hansı bir cəmiyyətin həyat tərzı və həmin həyat tərzının manifestasiyasıdır”. Lakin Nyumark “dili mədəniyyətin elementi və ya xüsusiyyəti” hesab etmirdi (Nyumark 1988:94). Vermer isə hesab edirdi ki, “dil mədəniyyətin bir hissəsidir” (H.Vermeer 1989:222).

Tərcümə və mədəniyyət bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Nida iddia edir ki, iki dil (mənbə dil və hədəf dil) arasında istər linqvistik, istərsə də mədəni fərqlər eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir, belə ki, “mədəniyyətlər arasında olan fərqlər tərcüməçi üçün dil strukturunda olan fərqlərdən daha çox çətinlik yarada bilər” (Nida 1964:133). Onun fikrinə əsasən, tərcüməçi üçün mədəniyyətlə bağlı faktorlar leksik xüsusiyyətlər qədər əhəmiyyətlidir.

Beləliklə, tərcümə iki və daha artıq mədəniyyət arasındakı boşluqları aradan qaldıran mədəniyyətlərarası fəaliyyət növüdür. O, hər hansı bir sosial qrupun hər hansı bir dildə ifadə etdiyi fikir-

ləri digər bir qrupa uyğun ifadələrə çevirmədir. Tərcümə prosesi dekodlaşdırma, kodlaşdırma və təkrar kodlaşdırma tələb edir. Mədəniyyətlər bir-biri ilə getdikcə daha dərin əlaqələrə malik olur. Məhz buna görə də, biz mədəniyyəti hər hansı bir ətraf-mühitin ayrılıqda mövcud olan bir hissəsi hesab edə bilmərik.

Tərcümə prosesində tərcüməçilər mətnin aid olduğu mədəniyyətlərlə üzləşirlər, buna görə də onların işi mədəniyyətlərarası tərcüməni yerinə yetirməkdir. Bu işin uğurlu olması tərcüməçinin həmin mədəniyyətə nə dərəcədə bələd olmasından, orijinal mətnin mədəniyyətinə xas elementləri dərk etmə bacarığından və onları hədəf mətnə ötürə bilməsindən asılıdır.

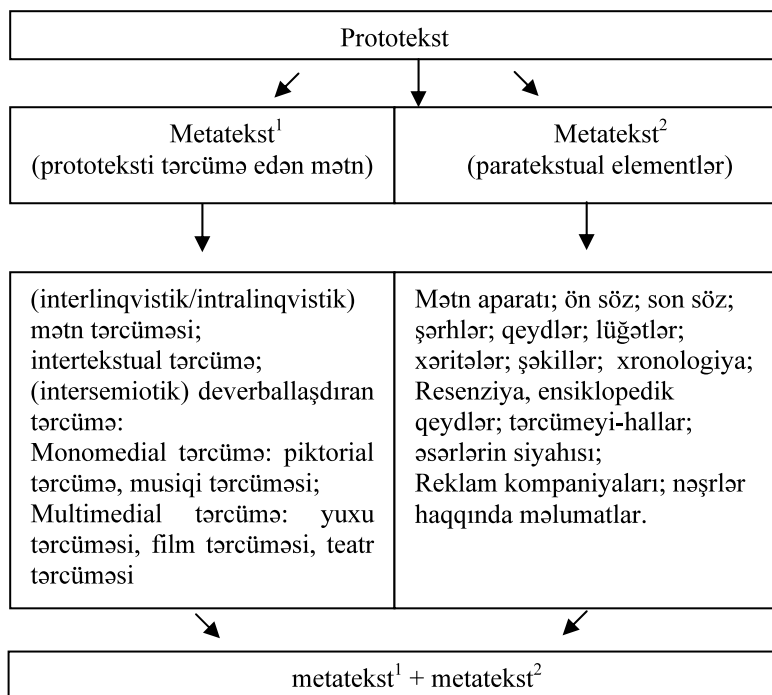
1.8. Metatekstual tərcümə

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, hər bir tərcümədə müəyyən itkilər olur, həm də ona görə ki, mədəniyyətləri tərcümə etmək olduqca mürəkkəbdir. Tərcümə mətnini müşayiət edən mətnlər vasitəsilə, ən azından, bu itkinin qarşısını almaq, yaxud onu azaltmaq olar. Bu mətnlər “metatekst” adlanır. Onun məqsədi oxucular ucun dekodlaşdırma prosesini asanlaşdırmaqdır. Məsələn, Puşkinin Yevgeniy Onegin əsərindən bir hissənin Nabokov tərəfindən tərcüməsinə baxaq:

Puşkinin prototeksti	Мой дядя самых честных правил, Когда не в шутку занемог, Он уважать себя заставил И лучше выдумать не мог.
Nabokovun metateksti	This is not a very auspicious beginning from the translator's point of view, and a few factual matters have to be brought to the reader's attention before we proceed. [bundan sonra ilk sətirə aid altı səhifəlik qeydlər hissəsi gəlir]

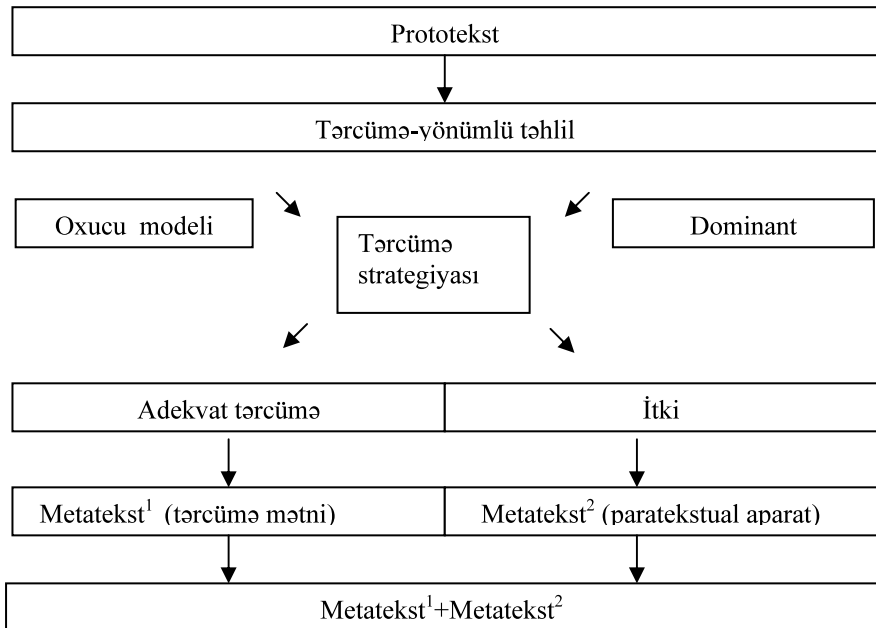
Misaldan görmək olar ki, metatekstual qeyd olmasaydı, təkcə birinci sətirdə nə qədər böyük tərcümə itkisi ola bilərdi və Nabokovun metatekstual qeydləri, qismən də olsa, bunun qarşısını almağa kömək edir. Bu prinsip bütün dillərarası tərcümələrin metatekstual (eyni zamanda “paratekst” adlanan) aparatı üçün (tərcüməçi qeydi, ön söz, son söz, lüğət və s.) keçərlidir.

Metatekstual tərcümə dedikdə, prototekstin bütün – ən azından bir çox – elementlərinin, daha dəqiq desək, prototekstin tərcüməsi zamanı itki ola biləcək bütün elementlərin ön söz, son söz, qeydlər və bu kimi digər tamamlayıcı mətnlərlə verilməsi nəzərdə tutulur. Total tərcümə nöqteyi-nəzərindən baxdıqda prototeksti hər hansı bir mədəniyyətə çevirən istənilən tərcümə prosesi metatekstual tərcümə hesab oluna bilər. Aydındır ki, prototekst hər hansı bir mədəniyyətə təkcə tərcümə olunmuş mətn şəklində deyil, həm də onun hədəf mədəniyyətdə yaratdığı ümumi effektlə daxil olur.

Hər hansı bir film, əsər və s. hələ rəsmi olaraq başqa bir mədəniyyətə daxil olmazdan əvvəl onlar haqqında artıq müəyyən fikir yarana bilər. Bu haqda mü sahiblər, dost və tanışların fikirləri, reklam çarxları və müxtəlif media vasitələri hədəf mədəniyyətə müəyyən məlumatlar ötürür: demək metatekstual tərcümə tekstual tərcümədən əvvəl (tekstual tərcümə olmadan) başlayır.

Resenziyalar da, prototekstin metatekstual aparatının bir hissəsidir, çünki resenzentlər prototekstlə (rəydən keçirdikləri işlə) işləyir, tərcümə strategiyasını (ən uyğun oxucu modeli seçərək) hazırlayır, məkan-zaman çərçivəsində verilmiş prototeksti çatdırmağa çalışır və nəhayət, metatekst hasil edirlər. Resenziyada baş verə biləcək itki dillərarası tərcümədə baş verəcək itkidən çox olsa da, bu proses də tərcüməyə əsaslanır və tərcümə elminin obyektinə çevrilir.

Metatekst

1.9. Mental tərcümə

Tərcümə haqqında tədqiqatlarda mental tərcümənin xüsusi yeri vardır. Mental tərcümə semiotikaya dair araşdırmaların mühüm hissəsidir. Müasir semiotikanın banisi Çarlz Sanders Pirs (1839-1914) hesab olunur və onun bir çox tədqiqatları hələ də geniş kütləyə məlum deyil. Ondan əvvəl yalnız Con Lok “semiotika” terminini ayrıca bir elm sahəsi – “işarələr nəzəriyyəsi” – kimi istifadə etmişdir. Pirs heç vaxt, sözün əsl mənasında, dillərarası tərcümə ilə məşğul olmasa da, dərkətməni izah etmək üçün “tərcümə” terminindən istifadə etmişdir. O yazırdı: “Hər şey başqa şey vasitəsilə dərk edilə və ya daha dəqiq desək, *tərcümə* edilə bilər, yəni bir şey başqa şeyi təyin etmək, özündə başqa şeyi daşımaq qabiliyyətinə malikdir; gülün tozcuğu yumurtacığın üzərinə qonub onun daxilinə nüfuz edərək öz yarandığı bitkinin xüsusiyyətlərini özü vasitəsilə ötürdüyü kimi. Demək olar ki, hər şey bu mənada (bu şəkildə olmasa da), bu və başqa şey arasında vasitə rolunda çıxış edir (Pirs 1: 333).

Bəs vasitə rolunda çıxış edən obyekt necə başqa şeyi ifadə edə bilər? Pirsin işarə-interpretant-obyekt üçlüyü ilə bağlı fikirləri bunu aydın izah edir: işarənin (sözlər, siqnallar, yuxular, hərflər, cümlələr və s.) dərk edilməsi interpretasiya aktına səbəb olur. Başqa sözlə desək, işarəni dərk edərkən beyində həmin ilkin işarəni (yəni mental işarəni) interpretasiya etmək üçün yaranan fikrə “interpretant” deyilir. Interpretant, öz növbəsində, işarədən asılı olmadan mövcud olan obyekt ifadə edir. Həmin obyekt yalnız tənqidədən və mənə kəsb etdikdən sonra semiotikləşir. Bu mənada Pirsin semiotik üçlük anlayışı Sössürün *signifiant-signifié* (işarələ-yən/işarələnən) anlayışından və semiologiyasından fərqlənir. Pirsin özünün də qeyd etdiyi kimi: [...] “semiozis” dedikdə mən [...] işarə, onun obyekt və interpretantı kimi üç subyekt arasında əlaqəni və ya əlaqəyə səbəb olan hərəkəti, yaxud təsiri nəzərdə tutu-

anlayanda onu əvvəlkindən (az da olsa) fərqli şəkildə interpretasiya edir, şeylərin və obyektlərin mənaları qismən dəyişir). Pirs interpretasiya prosesinin subyektiv xarakter daşmasını belə izah edir: "İşarə kiməsə nəyisə müəyyən aspektdə təqdim edən representantdır. O, həmin şəxsin təfəkküründə ekvivalent işarə və ya daha inkişaf etmiş işarə yaradır. Mən onun yaratdığı həmin işarəni əvvəlki işarənin interpretantı adlandırıram" (2:228).

Buna görə də interpretant əvvəlki işarəni interpretasiya edən təfəkkür və ya işarədir. Hər yeni interpretant obyektə fərqli istiqamətdən işıqlandırır.

Pirandello hələ uzun illər əvvəl yazırdı ki, oxumaq özü də bir tərcümə prosesidir: "[...] tərcümə təkcə başqalarının əsərlərini oxuduğumuz zaman baş vermir [...] həm də oxuduğumuz ideya və təəssüratları başqalarına və ya özümüz üçün təsvir etdiyimiz zaman baş verir, yəni yazılan əsər haqqında düşündüyümüz zaman" (Pirandello 1908:31).

Oxumaq tərcümə prosesi olub verbal prototekst və mental metatekstə əsaslanır: o, intersemiotik və deverballaşdırıcı transformasiyadır.

Oxuyan zaman biz başa düşdүklərimizi mexaniki və qeyri-iradi olaraq öz mental siyahımızdakı bütün təcrübə və bildiklərlə müqayisə edirik. Bunu Leopardinin dediyi kimi, fərziyyə irəli sürməklə və nəticə çıxarmaqla edirik: "[...] naməlum işarələri necə başa düşmək olar? [...] Yalnız güman etmək və həmin şeyi dolaylı izah etmək yolu ilə. Belə ki, naməlum işarənin ifadə etdiyi fikir haqqında aydın və dəqiq təəvvür yaratmaq qeyri-mümkün, ya da çox çətinidir" (Leopardi, 1898-1900:968).

C.Berklinin fikrincə, oxuma elə bir prosesdir ki, bu zaman ayrı-ayrı məfhumların dərki ümumiləşdirilə bilər: "məncə hamı qəbul edər ki, hər hansı bir ideya ayrılıqda götürdükdə xüsusi hesab olunsa da, o, oxşar xüsusi ideyaların cəmini təmsil etdikdə ümumi hesab olunur" (Berlki 1710:12).

Bütün bunlar göstərir ki, işarənin konkret mənasını vermək mümkün deyil. Biz yalnız xüsusi təcrübələri ümumiləşdirərək qavramanı mənalandırmağa cəhd edirik. Mənanın (və interpretantların) subyektivliyi və zaman keçdikcə dəyişməsi məhz bununla izah olunur.

Oxuma prosesini belə təsvir etmək olar:

verbal mətndən mental mətnə tərcümə;
işarədən interpretanta tərcümə;
başqalarının mədəniyyətindən öz mədəniyyətinə tərcümə;
nitqin [речь] təfəkkürə [мышление] dəyişməsi (Vıqotski)

Bir şeyi mühakimə etmədən qavramaq mümkün deyil. Biz qavrama prosesində bilmədiyimiz şeyləri bildiklərimizin əsasında kataloqlaşdırırıq və hər bir qavramada mühakimə mövcuddur: “Anlamanın sadə (saf) konsepsiyalarının sxemləri bizim anlayışlarımızın obyektlərə tətbiq olunması və məna qazanması ilə şərtlənir” (Kant 1781:60).

Mütaliə edən zaman beynimiz sözlər və cümlələrin qrafik işarələrini dərk edir. Ancaq biz oxuduqlarımız haqqında düşünəndə söz və ya cümlə baxımından düşünürük. Təsəvvurat oyadan xüsusi ifadə formaları və ya hansısa texniki detalları təsvir edən terminlər istisna olmaqla, qalan hallarda biz oxuduğumuzu yalnız anlayışlar, obrazlar, hisslər, situasiyalar, hadisələr şəklində qavrayırıq. Mətni dərk etmək üçün dilin verbal formadan mental forma-ya keçməsi vacibdir. Psixoloqlar sübut edirlər ki, uşaqlarda dil hələ danışmağa başlamazdan əvvəl mövcud olur. Vıqotski bunu “daxili nitq” adlandırmışdır. Bu dildə (daxili nitqdə – *müt.*) sözlər yoxdur və onun sintaksisi xarici nitqin sintaksisindən fərqlənir. Tərcümə nəzəriyyəsi baxımından bu dilin ən maraqlı tərəfi kommunikativ cəhətidir: daxili dildə göndərənlə qəbul edən tam eynidir. Biz özümüzlə danışarkən və ya düşünərkən daxili nitqimizi başa düşmək üçün tərcüməyə ehtiyac olmur. Mənalandırma prosesinin

üç əsas elementlərindən biri interpretant olduğundan Vıqotskinin “daxili nitq” adlandırdığı prosesi “mental mətn” adlandıracağıq, çünki bu zaman onu tərcümə ilə bağlı semiotik təhlillərə tətbiq etmək daha asan olur.

Daxili nitqi, şübhəsiz, mətn adlandırmaq olar. Təsadüfi deyildir ki, Vıqotski “sintaksis” və “dil”dən bəhs edir. Üstəlik, “mətn” sözü etimoloji baxımdan “parça” mənasını verir (latın dilində *textus*). Daxili nitq bu parçanın iplərinin əlaqələrini xarakterizə edir. Doğrudan da, mental mətnin bir müstəvidə məhdudlaşmaması onun daxili əlaqələrinin zənginliyinə dəlalət edir və o, düzxətli mətndən çox hipermətni xatırladır. Tərcümə prosesi təkcə dil dəyişməsinə (yəni məsələn, ingilis dilindən italyan dilinə və s.) nəzərdə tutmayıb, həm də kod dəyişməsinə (oxuma prosesində olduğu kimi) nəzərdə tutduqda “intersemiotik tərcümə” adlanır (Yakobson). Oxuma prosesində bu cür “kod dəyişməsi” (dırnaq – *müt.*) ondan ibarətdir ki, prototekst verbal, metatekst isə mentaldır (yəni oxuduğumuz mətndən beynimizdə qalan).

Lotmana istinadən demək olar ki, oxuduğumuz mətnə təsir edən və onu formalaşdıran mədəniyyət bizim aid olduğumuz mədəniyyəti zənginləşdirir. Bu “öz” və “özgə” arasında (→1.6 paragraf) qarşılaşdırma aparmaqla baş verir.

Yazı da tərcümə prosesinə aiddir. Bu prosesdə də bizim beynimiz ötürücü rolunda çıxış edir. Sözügedən tərcümə prosesində prototekst mental, metatekst isə verbaldır. Bu da intersemiotik (dil kodu dəyişməsinə ehtiva edən) tərcüməyə aid olub verballaşdırma (qeyri-verbal mətni verbal mətnə çevirmə) prosesini əks etdirir. Yazı da adresantı və ya adresata malik tərcümə prosesləri içində sadalana bilər. Burada adresant rolunda təfəkkür çıxış edir. Yazar yazı yazmağa başlayanda onun beynində artıq mental mətn formalaşır.

Bu hissədə mən “yazar” dedikdə təkcə peşəkar yazıçıları yox, bu sözün geniş mənasında istənilən yazan adamı nəzərdə tutu-

ram. Bu söz şair, yazıçı, jurnalist, alim, hətta imla, məktub, mail, dostuna bir mesaj yazmağa cəhd edən istənilən yazanı ifadə edir.

1944-cü ildə Pol Valeri yazırdı: “Yazmaq (çünki yazmaq - düşünmək tələb edir və o, daxildən gələn sözlərin mexaniki və fasiləsiz transkripsiyası deyil) – bir dildən başqa dilə mətn tərcümə etməyə bənzəyir [...] (Valeri 1944:15).

Yazı prosesini belə təsvir etmək olar:

Empirik qavrayışların (obyekt /və ya sözlərin) sintezi və onların verbal ifadə ilə müqayisəsi;

Mental reprezentasiyanın verbal mətnə tərcüməsi;

İnterpretantın işarəyə tərcüməsi;

Öz mədəniyyətinin özgə mədəniyyətə tərcüməsi;

Anlayışların sözlərə tərcüməsi;

Mental məlumatın verbal səviyyədə inikası;

Fərdi mədəniyyətin kollektiv mədəniyyətə tərcüməsi;

Təfəkkürün [мышление] nitqdə [речь] konkretləşməsi.

Prototekst	İnterpretant (mental material)		
Mental əlaqələndirmə	Fərdi yaradıcılıq	→sintez→	Başqalarının mədəniyyətinin insanın öz mədəniyyətinə təsiri
↓	Strategiya (mental mətn)		
inikas	üslub	→ sintez →	Mental mətndən verbal mətnə tərcümə (insanın öz mədəniyyətindən başqalarının mədəniyyətinə tərcümə); semiosfera hədəf mədəniyyət kimi: ən uyğun oxucu modelinin müəyyənləşdirilməsi
	dominant		
metatekst	mətn + itki		

Yazı tərcümə prosesi kimi

Mental material, əslində, çoxölçülü (yəni görmə, iybilmə, eşitmə, toxunma, hissetmə kimi-*müt.*) xarakterə malikdir. O, hiss, emosiya, xatirələrdən ibarət olub qismən obrazlar, iy, dadbilmə, toxunuş, eşitmə kimi insanın öz duyğu orqanlarının təsiri ilə ifadə olunur. Biz bir mətn yazmaq istəyəndə mental mətn bizim öz mental materialımızdan formalaşır.

Qeyd edək ki, belə mətn xarici aləmin təsiri ilə bizim ideyalarımızın sintezinin nəticəsidir, lakin bu sintez hələ verbal mətn hesab oluna bilməz. Deməli, ilkin ideoloji mərhələ insanın öz daxili nitqində baş verir. Bu mərhələdə mental mətn hələ tam olaraq – ilk baxışdan belə görünsə də – bizim öz fərdi yaradıcılığımızın məhsulu olmur. Artıq, qeyd etdiyimiz kimi, biz fasiləsiz olaraq semiosferanın təsirinə məruz qalırıq. Yazı prosesinə aid olan ikinci mərhələ növbəti sintezdən ibarətdir, yəni bizim ötürmək istədiyimiz məlumat və bizim nəzərdə tutduğumuz oxucu modeli arasında olan sintez. Beynimiz ötürə mental məlumatlar əsasında yazılı bir mətn hazırlamaq üçün bütün empirik imkanlardan istifadə edir.

Yazı prosesində yaranan ünsiyyət itkisi üç növ ola bilər:

1) Təfəkkürümüzdə yaranan hər şeyi sözlə ifadə etmək olmur, yəni mental məlumatın hamısını tərcümə etmək mümkün deyil;

2) Mental mətnin elə hissələri olur ki, biz seçdiyimiz üsluba, dominantaya, yaxud oxucu modelinə uyğun olaraq onları qəsdən buraxır və ya ifadə etmirik. Oxucu modelinə əsaslanan ünsiyyət itkisi danılmaz faktdır: məsələn, elmi-kütləvi məqalə (orta biliklərə malik oxucu modeli) ilə akademik məqalə (yüksək bilik səviyyəsinə malik oxucu modeli) arasındakı fərqi yada salaq.

3) Seçilən oxucu modeli bəzən empirik (real, həqiqi – *müt.*) oxucudan fərqlənir və bu zaman bu iki oxucu növü arasında yaranan fərq ünsiyyət itkisinə səbəb olur. Fərq nə qədər çox olarsa, itki bir o qədər çox olacaq.

Yazının tərcümə forması olduğunu iddia edən yeganə alim Pol Valeri olmamışdır: Leopardinin *Zibaldone* əsərindən gətirilən növbəti parçada bir daha sübut olunur ki, yazmaq – insanın öz mental aləmində mövcud olan – təbiətən verbal olmayan fikirlər üçün verbal və məlum formaların tapılması deməkdir: “*Hər hansı dildə bir sözü öyrəndikdə onun hamı tərəfindən istifadə olunan məlum və aydın mənasını başa düşdüyümüzlə görə, ideyalarımız da aydın, sabit və ardıcıl olur. Həmin söz beynimizdə dəqiq və sabit, müəyyən olunmuş formada həkk olunur. [...] Sözdə və ya təcrübədə öz əksini tapmayan ideyalar bizdən uzaqlaşır. Onlar sanki bizə məlum olmayan səbəblər üzündən fikrimizdən yayınır. Fikirlər söz sayəsində canlanır, vizual, həssas və məhdud formaya düşür* (Leopardi 1898-1900:95)”.

Con Lok özünün *Essay Concerning Human Understanding* adlı tədqiqatında qeyd edir ki, danışanın demək istədiyi fikirlə dinləyənin başa düşdüyü fikir fərqli ola bilər: “İnsanlar düşünür ki, onların dediyi sözlər digər insanların da beynində eyni ideyaların əlamətləri [marks] kimi çıxış edir. Əks təqdirdə elə çıxır ki, insan boşuna danışır və dediyini heç kəs anlamır. Əgər bir insanın bir fikrə tətbiq etdiyi səsi başqa fikrə tətbiq edərsə, onda belə iddia etmək olar ki, onlar iki fərqli dildə danışır və bir-birini başa düşmür. Ancaq insanlar çox vaxt özləri ilə həmsöhbətlərinin beynində eyni fikrin olub-olmamasına diqqət yetirmirlər. İnsanlar düşünür ki, dildə ümumi anlamda işlənən sözlərdən istifadə etmək kifayətdir, çünki bir fikrə tətbiq olunan işarə digəri üçün də eyni fikri ifadə edir” (Lok 1690:2,4).

Gündəlik həyatda istifadə etdiyimiz sadə sözlər [...] bəzən insanda elə təəssürat yaradır ki, sanki onlar (yəni sözlər və fikirlər) arasında təbii əlaqə mövcuddur. Aydınadır ki, onlar (sözlər – *müt.*) insanların xüsusi ideyalarını ifadə edir və tam olaraq şərti xarakter daşıyır, çünki sözlərin bizim üçün kəsb etdiyi mənalara başqalarında (hətta eyni dildə danışan insanlar olsa da) fərqli fikirlərə səbəb ola bilər. Hər bir insan istədiyi fikirləri ifadə etmək üçün sözləri seçib işlətməkdə azaddır, yəni bir kəsin öz fikirlərini

ifadə etmək üçün işlətdiyi sözləri başqasının da işlətməsi məcburi ola bilməz (başqa cür desək, heç kim elə edə bilməz ki, istifadə etdiyi sözlər vasitəsilə onun beynində yaranan fikir başqalarının da beynində yaransın) (Lok, 1690:2,8).

Bu o demək deyil ki, danışanı və ya yazanı başa düşmək mümkün deyil, vacib olan odur ki, başa salmaq üçün məlumatı verən şəxs öz düşüncələrini dinləyənin mədəniyyətinə uyğun olaraq ötürməyə səy göstərməlidir. Təfəkkürlə dil arasındakı bu vasitəçilik cəhdləri tərcümənin bir forması hesab oluna bilər.

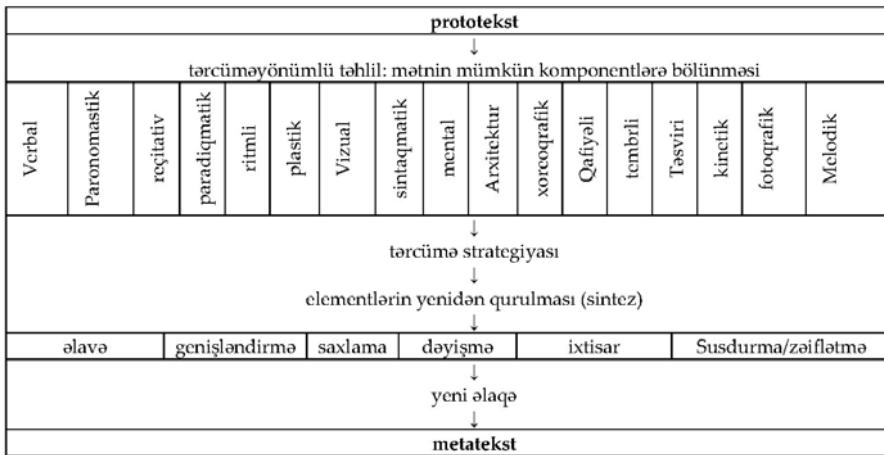
1.10. Deverballaşdıran tərcümə

Məlum olduğu kimi, “deverballaşdıran tərcümə” verbal prototekst və qeyri-verbal metateksti əhatə edən tərcümə prosesidir.

Deverballaşdıran tərcümə prosesinin əsasında dayanan prosesləri təhlil etmək olduqca maraqlıdır, belə ki, bu tərcümə prosesi “ənənəvi” tərcümə prosesi olmasa da, tərcümə nəzəriyyəsinin tədqiqat sahəsinə aiddir. Qeyri-verbal elementləri əhatə edən tərcümə, əslində, şeirdən musiqiyə, restoran və kafelərdəki “siqaret çəkmək qadağandır” piktoqramına və s. kimi çox fərqli janrlarda tərcüməni əhatə edir.

Müxtəlif növ mətnləri deverballaşdıran tərcüməçi prototekstin bütün elementlərini ayırd etməli, araşdırmalı və ən uyğun tərcümə strategiyası seçməlidir. Mümkün mətnlərin kataloqlaşdırılması müxtəlif tərcümə növləri üçün ortaq elementləri tampağa imkan verə bilər. Məsələn, “perspektiv”(perspektiv – rəssamlıqda şəklin dərinliyini göstərmək üçün – *müt.*) adı altında bir sıra vizual mətnləri qeyd etmək olar: şəkil, film, rəsm, heykəl və s. Buraya həmçinin verbal mətnlər, yəni deiktik vasitələrdən (“burada”, “indi”, “orada”, “əvvəl”, “bu”, “o” və s. kimi zaman və məkan bildirən mənalar) istifadə, müəllifin və ya personajın dili, təhkiyə texnikası və s. də aiddir.

Deverballaşdırın intersemiotik tərcümə zamanı prototekstin dil tipi ilə metatekstin dil tipi dəyişir. Nəticədə tərcüməçi prototeksti, yəni onun müxtəlif elementlərini “sökərək” (dırnaq-*müt.*) metatekstdə mümkün müvafiq elementlərlə “yığmalı” olur. Məsələn, hər hansı bir romanı filmə tərcümə edən zaman tərcüməçilər prototekstin verbal, sintaqmatik, paradiqmatik, perspektiv elementlərini metatekstin verbal, perspektiv, şəkli, xoreoqrafik, reçitativ (ifa, nitq), musiqili elementlərinə çevirməlidir. Bu zaman prototekstlə metatekstin bəzi elementləri ortaq ola bilər və nəticədə, qismən dəyişməz qala bilər. Qalan elementlər isə mütləq olaraq fərqli dil tipinə aid (fərqli semiotik vahidə – *müt.*) komponentlərlə əvəzlənməlidir.

Deverballaşdırın tərcümə

Mətnin mümkün komponentlərinin təsnifatlandırılması müxtəlif növ mətnlərdə ortaq elementləri müəyyənləşdirmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, tərcümə strategiyası bunlardan ibarətdir: 1) prototekstin təhlili, 2) onun əsas və əlavə elementlərinin fərqləndirilməsi və 3) hər bir elementi nə vaxt də-

yişmək, ixtisar etmək, saxlamaq və ya genişləndirməklə bağlı qərar vermək. Sonuncu mərhələ olan sintez prosesində həmin elementləri transformasiya edib metatekst yaratmaq üçün metatekstin məntiqi və əlaqəli (koheziya və koherensiya) olması mühüm rol oynayır. Metatekst də daxili bağlara malik *textus* hesab olunur. Buna görə də, metatekst yaratmaq mexaniki konstruksiya işi deyil, yaradıcı prosesdir.

1.11. Yuxu və psixoterapiya mürəkkəb intersemiotik tərcümə prosesi kimi

“Tərcümə” anlayışının psixoterapiya kimi qeyri-adi tərcümə prosesinə tətbiq edilməsinin səbəbini izah etmək istərdim.

Ziqmund Freyd “nitq terapiyası” adlı tədqiqata əsaslanan təhlillərində yaygın (ikimənalı/sürüşən – *müt.*) və qismən təhtəlsizlik mental dilin olduğunu güman edirdi. O zənn edirdi ki, həmin mental dilin dekodlaşdırılması daxili psixi/mental ziddiyyətin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır. Bu fərziyyələrin nəticəsində o, ilk növbədə öz pasiyentlərindən onların öz hiss, həyəcan və xatırladıqlarını **tərcümə** etmələrini istəyir. Digər tərəfdən, dil “sürüşmələri” (səhvlər – *müt.*) və simptomatik davranışlar **“tərcümə səhvləri”** adlandırılan halların ortaya çıxarılmasında, yəni “yöndəmsiz” mental materialın dərhal dekodlaşdırılmasının qarşısını alan müdafiə mexanizmlərinin ortaya çıxarılmasında faydalı oldu (məsələn, insan pis bir yuxu görəndə onu çox vaxt xatırlamaq istəmir, ancaq danışanda qeyri-iradi nəsə deyə bilər ki, bu da yuxunun şüuraltı qalıqlarından irəli gələn dil səhvidir, yəni bəzi nəzəriyyəçilərin təbirincə desək, tərcümə səhvidir. Bu zaman beynin müdafiə mexanizmi aktivləşir – *müt.*).

Yuxu mürəkkəb intersemiotik tərcümə kimi			
pasiyent yuxunu xatırlayır		→	pasiyent yuxunu danışır
yuxu dili	verballaşdıran intersemiotik		yuxunun nəqli təbii dil
terapevt pasiyenti dinləyir		→	terapevt yuxunu interpretasiya edir
təbii dil	deverballaşdıran intersemiotik		terapevt məlumatı da- xili emal edir mental dil
terapevt pasiyentə öz interpreta- siyasını deyir		→	pasiyent terapevtin interpretasiya- sını dinləyir və fərqli davranış nü- mayiş etdirir
təbii dil	deverballaşdıran intersemiotik		yuxunun pasiyentə in- terpretasiya edilməsi mental dil

prototekst	növ	proses	ümumi ifadə	metatekst
------------	-----	--------	-------------	-----------

Yuxu mürəkkəb intersemiotik tərcümə prosesi kimi

Yuxu görmək hamı üçün adi bir haldır və çox vaxt biz yuxu-
larımızı kiməsə danışırıq. Əlbəttə ki, yuxumuzu danışdığımız ada-
mın həmişə psixoterapevt olması vacib deyil. Yuxunu danışmaq
və onu interpretasiya etmək intersemiotik tərcümə prosesidir: hər
hansı bir pasiyent öz həkiminə yuxusunu danışarkən mental olanı
(yuxunu) verballaşdırır. Terapevt isə verbal mətni (yuxunun tə-
rcüməsini) dinləyir və həmin verbal mətni yaradan mental materia-
lı abduksiya (həqiqətə uyğun izah axtaran dərk etmə prosesi – *müt.*)
(→2.3 paragraf) yolu ilə yenidən qurmağa çalışır. Terapevtin tə-
fəkküründə yenidən emal olunan bu mühakimə prosesi interse-
miotik tərcümə aktının ikinci mərhələsi hesab oluna bilər (verbal
mətndən mental mətnə). Psixoterapiyada həkim pasiyentə öz fik-
rini, yəni mental olaraq emal etdiyi məlumatın tərcüməsini çatdı-
rır. Daha sonra pasiyent terapevtin fikrini dinləyir: bu zaman pasi-
yentin vəziyyətində yaxşılaşma və simptomlarda zəifləmə baş ve-
rə bilər.

Bu kimi fenomenlərin tərcümə nəzəriyyəsinin giriş kursunda təhlil edilməsi ona xidmət edir ki, tərcümə prosesinin bizim həyatımızda güman etdiyimizdən daha geniş və çoxşaxəli şəkildə mövcud olduğunu müəyyən edək. Yazmaq və oxumaq proseslərində olduğu kimi tərcümə bizim düşündüyümüzədən daha geniş anlamda gündəlik həyatımızın bir hissəsinə çevrilmişdir.

Psixoterapiya mürəkkəb intersemiotik tərcümə kimi			
pasiyent yaddaşını canlandırır		→	pasiyent xatırladıqlarını danışır
mental dil	verballaşdırıcı intersemiotik		psixoterapevtə danışma təbii dil
terapevt pasiyenti dinləyir		→	terapevt pasiyentin sözlərini interpretasiya edir
təbii dil	deverballaşdırıcı intersemiotik		terapevt məlumatı emal edir mental dil
terapevt pasiyentə öz interpretasiyasını deyir		→	pasiyent terapevtin interpretasiyasını dinləyir və fərqli davranış göstərməyə çalışır
təbii dil	deverballaşdırıcı intersemiotik		psixoterapevtin cavabı mental dil

prototekst	növ	proses	ümumi ifadə	metatekst
------------	-----	--------	-------------	-----------

Psixoterapiya mürəkkəb intersemiotik tərcümə prosesi kimi

Oxşar mürəkkəb tərcümə prosesi gördüyümüz kimi, psixoterapiya seanslarında da baş verir. Bu prosesin əsasında artıq əvvəlki kimi yuxu ilə bağlı faktlar deyil, pasiyentin verballaşdırdığı mental material dayanır. Bu iki proses, demək olar ki, yalnız bu fərqdən ibarətdir. Qalan halda istər yuxu, istərsə də digər mental materialın nəqli və interpretasiyası oxşar tərcümə prosesinə tabedir.

Bu mərhələyə qədər biz sübut etməyə çalışdıq ki, tərcümə elmi dillərarası tərcümənin tədqiqi ilə məhdudlaşmır. Belə olduğu halda iddia etmək olar ki, tərcümənin tədqiqi təkə linqvistik vasitələrlə aparılmamalıdır. Biz burada tərcümə prosesini müxtəlif mədəniyyətlər arasında əlaqə və "öz-ölgə" arasında əlaqə baxı-

mından təhlil etdik. Növbəti paraqrafda biz mənanın necə meydana çıxdığını və onun interpretasiya ilə əlaqəsini təhlil edəcəyik. Verilən mətnin mənasını anlamaqda oxucu mühüm rol oynadığından tərcümədə interpretasiyanın hansı nəticələrə yol açə biləcəyini təhlil etmək mühüm rol oynayır.

2. Mənanın anlamı nədir?

Tərcümə prosesinə cəlb olunan insanın, yəni tərcüməçinin qavrama səviyyəsindən asılı olaraq əvvəlki paraqraflarda prototekstin metatekstə transformasiya prosesini fərqləndirdim. Bu fəsildə mənanın interpretasiyası, xüsusən də, bu prosesin qeyri-iradi və mexaniki mərhələsi olan oxuma prosesi haqqında bəhs olunacaq.

Birinci fəsildə qeyd etdik ki, oxuma tərcümə prosesi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Əvvəla, oxuma perseptual aktdır: göydə uçan quşu və ya bariyə söykənən velosipedi gördükdə dərk etmə prosesi necə işə düşürsə, kağız üzərində olan qrafik cizgiləri gördükdə də dərk etmə prosesi eyni şəkildə işə düşür.

Uzun müddət alimlər düşünürdü ki, qeyri-interpretativ oxuma prosesi də ola bilər, yəni insanın şəxsi müdaxiləsi olmadan yalnız xarici məlumatların qeydə alınması ilə məhdudlaşan perseptual akt mümkündür. Məna əlaqəsi (mənanın yaranması; semiozis) *signifiant* və *signifié* müstəvisində nəzərdən keçirilməkdə davam etsə idi, bunu düşünməkdə davam edəcəkdik. Bu nəzəriyyəyə görə, oxuyarkən insan mental olaraq hər bir sinifikantın müvafiq sinifikatını müəyyənləşdirir və bu sinifikatın anlamını müəyyənləşdirdikdən və həmin anlamı əvvəllər rast gəldiyi sinifikatlara əlavə etdikdən sonra oxumağa davam edir.

Çarlz Sanders Pirs mənaya bu cür sadə yanaşmanı dəyişərək özünün – işarə, obyekt və interpretant – nəzəriyyəsini yaratdı (→ 1.9 paraqraf). Interpretant mental olduğundan onu subyektiv işarə hesab etmək olar. Buna görə də oxuyan zaman mənanın çıxarılma-

sı özlüyündə subyektiv interpretativ akt hesab olunur. Buna görə də, prototeksti metatekstə çevirmə prosesi onu icra edənin bacarığından asılı olaraq fərqli ola bilər.

Pirsə qədərki mərhələdə əsasən iki cür məntiqi təfəkkür tərzinə nəzərdən keçirilirdi: analitik və sintetik, yəni deduktiv və induktiv. Məktəblərdə hələ də bizə analitik və sintetik üsulla mühakimə yürütməyi öyrədirlər. Pirs sübut edir ki, sintetik təfəkkür bəzən induktiv mühakimədən daha yüksək nəticələr verə bilər. Yəni sintetik təfəkkürün digər növləri induksiyaadan daha yüksək yaradıcı effektdə malik ola bilər. Bizim ənənəvi görüşlərimizdən fərqli olaraq Pirsin fikrincə, daha bir mühakimə forması – abduksiya da vardır.

2.1. Deduksiya

Deduktiv təfəkkür aşağı yaradıcılıq faizi və yüksək həqiqətə uyğunluq göstəricisi olan sillogizmdir.

Deduksiya (analitik təfəkkür)				
	Aristotel		Pirs	
A	böyük müləhizə	bütün insanlar ölümə məhkum- dur	qayda (implikasiya)	bu kisədəki bütün lobyalar ağ rəngdə- dir
B	kiçik müləhizə	Sokrat insandır	hal (antesedent)	bu lobyalar bu kisə- dəndir
buna görə də əlbəttə ki:				
C	nəticə	Sokrat ölümə məhkumdur	nəticə	bu lobyalar ağdır

Deduktiv təfəkkür

Yuxarıda verilən cədvəl iki hissəyə bölünmüşdür: sol tərəfdə biz deduksiya haqqında Aristotelin gətirdiyi nümunələri, sağ tərəfdə isə Pirsin nümunələrini görürük. Aristotelin fikrincə deduk-

tiv təfəkkürün ilk mərhələsi kiçik mülahizə olmalıdır: “bütün insanlar ölümə məhkumdur”. İkinci mərhələ, yəni kiçik mülahizə, artıq qeyd edilən müddəanın xüsusi halıdır: “Sokrat insandır”. Buradan da belə nəticə çıxır ki, əgər A doğrudursa və B də doğrudursa onda C də doğru olmalıdır, yəni “Sokrat ölümə məhkumdur” müddəası da həqiqəti əks etdirir.

Pirs özünün məşhur *lobya* nümunəsində fərqli terminologiyadan istifadə edir. O qeyd edir ki, deduksiyada *qaydadan* çıxış edərək, məsələn “bu kisədəki lobyaların hamısı ağdır”, *xüsusi hal* nəzərdən keçirilir, yəni “bu lobyalar bu kisədəndir” və sonda “bu lobyalar ağdır” *nəticəsi* çıxarılır.

Oxuma və ya tərcümədə bu tip mühakimə faydalı ola bilərmi? Buna cavab vermək üçün əvvəlcə bu sualların cavabını bilmək lazımdır: mətni oxumaq hər hansı bir qayda və ya xüsusi halla müqayisə oluna bilərmi? Buradan əldə olunan nəticə yeganə və mübaligəsizdirmi? Hər hansı bir mətnlə qarşılaşdıqda biz bilirik ki, burada müəyyən qaydalar mövcuddur. Bilirik ki, mətndə müəyyən şərtliliklər, sintaktik, paradiqmatik qaydalar, onun müəyyən janra aid olması önəm daşıyır. Ancaq gözümüzün önündə olan mətnlərin antesedentləri (antesedent - əvvəl/öncə gələn – *müt.*) və ya onları mümkün edən səbəbləri, bir qayda olaraq, görmürük. Qarşımızda olan mətn, əslində, həmin mümkün antesedentlərin nəticəsidir, yəni biz nəticəni görürük.

Silloqizm bizə deyir ki, əgər A həqiqətdirsə və B də həqiqətdirsə, onda C mütləq olaraq həqiqət olmalıdır. Bu mühakimə forması, əslində, etibarlı üsul olsa da, əgər mətn qapalı mətn deyilsə, onu mətnə tətbiq etmək müşkül məsələdir (→ paraqraf 3.3). C mühakiməsində yaradıcı heç nə yoxdur, yəni burada bizim əvvəlki biliklərimizə heç nə əlavə olunmayıb. Mətnin bizdə yaratdığı nəticə isə, əksinə, əvvəl mövcud olan və mətnin özündə olanların cəmindən daha artıqdır.

**İstifadə olunmuş ədəbiyyat
(Müəllifin istinad etdiyi mənbələr)**

BAKHTIN M., 1975 K metodologii literaturovedeniya, [On the methodology of literary studies] in *Kontekst 1974. Literatur-no-kritičeskie issledovaniya*, Moskvà.

BAKHTIN M., 1975 Forms of time and of the chronotope in the novel, in *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Edited by Michael Holquist and translated by Caryl Emerson and Michael Holquist. Austin and London: University of Texas Press, [1930s] 1981:84-258, ISBN 0-292-71534-X. Original edition: *Formy vremeni i hronotopa v romane. Očerki po istoričeskoj poëtike*, in *Voprosy literatury i èstetiki*, Moskvà, Hudožestvennaja literatura.

BARKHUDAROV L. S., 1975 *Jazyk i perevod. Voprosy obščej i častnoj teorii perevoda*, [Language and Translation. Problems of General and Specific Theory of Translation] Moskvà, Meždunarodnye otnošeniya.

BASSNETT S. & LEFEVERE, A. 1990 (eds.) *Translation, History and Culture*. London, Cassell, 1995. First edition London, Pinter.

BASSNETT-McGUIRE S., 1980 *Translation Studies*, London, Methuen, Isbn 9780416728804.

BENJAMIN W., 1968 "The Task of the Translator", [first printed as an introduction to a Baudelaire translation, 1923], in *Illuminations*. Translated by Harry Zohn; ed. & intro. Hannah Arendt. New York: Harcourt Brace Jovanovich:69-82.

BERKELEY G., 1957 *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*, edited by Colin Murray Turbayne. Forgotten Books, ISBN 978-1-60506-970-8.

BERMAN A. et al., 1985 *Les tours de Babel. Essais sur la traduction*. [The Towers of Babel. Essays on translation] Essays by Antoine Berman, Gérard Granel, Annick Jaulin, Georges Mailhos, Henry Meschonnic, Mosé, Friedrich Schleiermacher. Mauzevin, Trans-Europ-Repress, ISBN 2-905670-17-7.

BIANCIARDI L., 1994 *Il traduttore*, in *La solita zuppa e altre storie*, [The translator, in *The same old soup and other stories*] edited by Luciana Bianciardi, Milan, Bompiani, ISBN 88-452-2280-2:181-183.

BIANCIARDI L., 1965 *La vita agra. It's a Hard Life*. (also published as *La vita agra: or, It's a Hard Life* by Hodder & Stoughton, London) Translated by Eric Mosbacher. New York, Viking Press, ISBN 9781125172117.

BLOOM H., 1974 *The Anxiety of Influence: A Theory of Poetry*, New York, Oxford University Press.

BROWER R. A. 1959 (ed.), *On Translation*, Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press.

CALEFATO P. et al., 2001 *Incontri di culture. La semiotica tra frontiere e traduzioni*, [Encounters of Cultures. Semiotics: between borders and translations] Torino, Utet, ISBN 88-4450-681-4.

CALVINO I., 1965 L'antilingua, [The anti-language] in *Il Giorno*, 03/02/1965. Reprinted in *The Uses of Literature* (also published as *The Literature Machine*). Translated by Patrick Creagh, Harcourt Publishers Ltd, 1987. ISBN 978-0156932509.

DEELY J., 2000 Semiotics as a postmodern recovery of the cultural unconscious, in *Sign Systems Studies*, Tartu, Tartu University Press,, n. 28, ISSN 0206-2798, ISBN 9985-56-542-8:15-48.

DELABASTITA D., 1993 *There's a Double Tongue. An investigation into the translation of Shakespeare's wordplay, with special reference to Hamlet*, Amsterdam, Rodopi, ISBN 90-5183-495-0.

DESCARTES R., 2000 *Segno e Linguaggio* [Sign and Language], 1619-1649. Edited by Claudia Stancati, preface by Daniele Gambarara, Rome, Editori riuniti. ISBN 88-359-4821-5.

ECO U., 1997 *Kant and the Platypus: Essays on Language and Cognition*. Translated by Alastair McEwen, Houghton Mifflin Harcourt, 1999. ISBN 978-0151004478. Original edition: *Kant e l'ornitorinco*, Milan, Bompiani.

ECO U., 1979 *Lector in fabula. La cooperazione interpretativa nei testi narrativi*. [The Reader in the Story: Interpretative Cooperation in Narrative Texts] Milan, Bompiani, 1991, ISBN 88-452-1221-1.

ECO U., 1995 *The Role of the Reader. Explorations in the Semiotics of Texts*, Bloomington, Indiana University Press. ISBN 0-253-20318-X.

ETKIND E., 1989 Un'arte in crisi. Saggio di poetica della traduzione poetica, [A distressed art. Essay on the poetics of poetic translation] edited by Fabio Scotto, in *Testo a fronte*, 1:23-73. Milan, Guerini e associati. ISBN 88-7802-130-X.

EVEN-ZOHAR I., 1990 Polysystem Studies, in *Poetics Today* 11 (1), special issue. ISSN 0333-5372.

FAWCETT P., 1997 *Translation and Language: Linguistic Theories Explained*, Manchester: St Jerome Publishing. ISBN: 978-1900650076.

FEDOROV A. V. 1983 *Osnovy obščej teorii perevoda*, [Basic Principles of General Translation Theory] Moskvà, Vysšaja škola.

FLORIN S., 1983 *Muki perevodčeskie. Praktika perevoda* [Translation torments. Translation practice], Moskvà, Vysšaja škola,.

FOLENA G., 1991 *Volgarizzare e tradurre*, [Vulgarize and translate] Torino, Einaudi, Isbn 88-06-13486-8.

GENTZLER E., 1993 *Contemporary Translation Theories*, London & New York: Routledge. ISBN 9780415091725.

GORLEE D. L., 1994 *Semiotics and the Problem of Translation. With Special Reference to the Semiotics of Charles S. Peirce*, Amsterdam, Rodopi, Isbn 90-5183-642-2.

HALLIDAY M.A.K., 1999 The notion of “context” in language education, in *Text and context in functional linguistics*, ed. Ghadessy, Philadelphia: Benjamins:1-24. ISBN 9781556198854.

HJELMSLEV L., 1963 *Prolegomena to a Theory of Language*, translated by F. Whitfield. Madison, University of Wisconsin Press, [1943]. ISBN 978-0299024703. Original edition: *Omkring Sprogteoriens Grundlæggelse*, København, Festskrift udg. af Københavns Univ-ersitet, 1943.

HOLMES J. S., 1988 *Translated! Papers on Literary Translation and Translation Studies*, Amsterdam, Rodopi,, ISBN 90-6203-739-9.

JAKOBSON R., 1987 *Language in literature*, Harvard University Press. ISBN 978-0674510289.

JAKOBSON R., 1959 On Linguistic Aspects of Translation, in Jakobson:428-435, ISBN 0-674-51028-3.

KANT I., 1781 *Critique of Pure Reason* (revised edition), translated by Paul Guyer and Allen W. Wood, 1999. ISBN: 978-

0521657297. Original edition: *Kritik der reinen Vernunft*, Johann Friedrich Hartknoch.

KOMISSAROV V. N., 1990 *Teoriya perevoda (lingvističeskie aspekty)*. [Translation theory (linguistic aspects)] Moskva, Vysshaja škola, ISBN 5-06-001057-0.

KRINGS H. P., 1986 Translation problems and translation strategies of advanced German learners of French. In J. House & S. Blum-Kulka (eds.) *Interlingual and intercultural communication* (p. 263-75). Tübingen: Gunter Narr.

KRISTEVA J., 1986 *The Kristeva Reader*, New York: Columbia University Press. ISBN 978-0231063258.

KULL K. & TOROP P., 2003 Biotranslation: translation between umwelten. In Petrilli, S. (ed.) *Translation Translation*. Amsterdam: Rodopi:313-328. ISBN 9042009470

KUNDERA M., 1993 *Testaments Betrayed: An Essay in Nine Parts*. Translated by Linda Asher. New York: HarperCollins, 1993. ISBN 9780060171452. Original edition: *Les Testaments Trahis*, Gallimard.

LADMIRAL J.-R., 1986 Sourciers et ciblistes, [Sourcerers and targeteeres] in *Révue d'Esthétique* (12):33-42.

LAMBRECHT K., 1994 *Information Structure and Sentence Form: topic, focus and the mental representations of discourse referents*.

Cambridge Studies in Linguistics, Cambridge University Press. ISBN 978-0521587044.

LANDAU B. et al. (eds.), 2000 *Perception, Cognition, and Language: Essays in Honor of Henry and Lila Gleitman*, Cambridge (Massachusetts), Massachusetts Institute of Technology, ISBN 0-262-12228-6.

LEFEVERE A., 1981 Programmatic Second Thoughts on “literary” and “translation”, in *Poetics Today*, vol. 1, n. 4, Tel Aviv, The Porter Institute for Poetics and Semiotics, ISSN 0333-5372:39-50.

LEFEVERE A., 1975 *Translating Poetry. Seven Strategies and a Blueprint*, Assen, Van Gorcum, ISBN 90-232-1263-0.

Van LEUVEN-ZWART K. M. & NAAIJKENS T., (eds.), 1991 *Translation Studies: The State of the Art. Proceedings of the first James S. Holmes Symposium on Translation Studies*, Amsterdam, Rodopi, ISBN 90-5183-257-5.

Van LEUVEN ZWART K., 1990 Translation and original. Similarities and dissimilarities, in *Target*, n. 1:2 (1989):151-181, e n. 2:1:69-95.

LEVČENKO J., SALUPERE S., (eds.) 1999 *Materialy k slovaryu terminov tartusko-moskovskoy semiotičeskoy školy*, [Conceptual Dictionary of the Tartu-Moscow Semiotic School] Tartu, University of

Tartu, Department of Semiotics, ISSN 1406-4278, ISBN 9985-56-445-6.

LEVÝ J., *The Art of Translation*, translated by Patrick Corness, John Benjamins Publishing Company, 2011. Original edition: *Iskusstvo perevoda*, translated from Czech by V. Rossel's, Moskva, Progress, 1974.

LOTMAN Y. M., On the Semiosphere, in *Sign System Studies* (33) (1) (2005). Translated by Wilma Clark. Original edition: O semiosfere, in *Trudy po sna-kovym sistemam*, (17) (1984):5-23, published by the University of Tartu. ISSN: 1406-4243

LOTMAN Y. M., Problems in the typology of culture, in *Soviet Semiotics: An Anthology*. Translated and edited by Daniel P. Lucid. Baltimore: the Johns Hopkins University Press, 1977. Original title of the article: *Stat'i po tipologii kul'tury*, Tartu, 1970.

LOTMAN Y.M., *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*, translated by Ann Shulman, introduction by Umberto Eco. London & New York: I.B. Tauris & Co Ltd., 1990. ISBN 978-0253214058.

MAHONY P., Hermeneutics and ideology: on translating Freud, in *Meta*, vol. 39, n. 2, Montréal, Les presses de l'Université de Montréal, 1994 p. 316-323.

MARCHESE A., *Dizionario di retorica e di stilistica. Arte e artificio nell'uso delle parole. Retorica, stilistica, metrica, teoria della letteratura.* [Dictionary of Rhetoric and Stylistics. The art of using words. Rhetoric, Stylistics, Metrics, Theory of Literature] Milan, Mondadori, 1991, ISBN 88-04-14664-8. Prima edizione 1978.

MATTIOLI E., Poetica ed ermeneutica della traduzione, [Poetics and Hermeneutics in Translation] *Testo a fronte*, Marcos y Marcos, 1997, n. 17, (October):5-11, ISBN 88-7168-215-7.

MAURANEN A., PUURTINEN T., *Translation-Acquisition-Use. AFinLA Year-book 1997, Jyväskylä, 1997.*

MESCHONNIC H., Tutto quello che non sappiamo d'intendere, [All what we ignore knowing] edited by Fabio Scotto, in *Testo a fronte*, n. 20, Milano, Marcos y Marcos, 1999, ISBN 88-7168-249-1, p.113-134.

MUNDAY J., A computer-assisted approach to the analysis of translation shifts, in *Meta*, n. 4, 1998.

NABOKOV V., Foreword, in *Eugene Onegin*, by Alexander Pushkin, edited by Vladimir Nabókov, 4 vol., Princeton, Princeton University Press, 1975, vol. 1:vii-xxviii, 1-88, ISBN 0-691-01905-3. First edition: Bollin-g-en Foundation, 1964, 4 vol.

NABOKOV V., Foreword, in Lermontov, M. *A Hero of Our Time*. Tra-nslated by V. Nabókov and D. Nabókov. Oxford, Oxford

University Press, 1984, ISBN 0-19-281401-X:vii-xix. First edition Doubleday & Company, 1958.

NERGAARD S. (ed.), *La teoria della traduzione nella storia*. [Translation theory in history] Texts by Cicero, Saint Jerome, Brunini, Luther, Goethe, von Humboldt, Schleiermacher, Ortega y Gasset, Croce, Benjamin. Milan, Bompiani, 1993, Isbn 88-452-2129-6.

NERGAARD S. (ed.), *Teorie contemporanee della traduzione*. [Contemporary Translation Theories] Texts by Jakobson, Levý, Lotman, Toury, Eco, Nida, Zohar, Holmes, Mesc-h-on-nic, Paz, Quine, Gadamer, Derrida. Milan, Bompiani, 1995, Isbn 88-452-2470-8.

NEWMARK P., *A Textbook of Translation*, Prentice Hall, 1988. ISBN 978-0139125935.

NEWMARK P., What Translation Theory is About, in *Quinquere* (111) (1), 1980:1-21, University of Bath. ISSN 0140-3397

NIDA E., Principles of Correspondence (1964), in VENUTI L., *The Translation Studies Reader*. London: Routledge:222. (2012). ISBN 978-0415613484.

NIDA E., *Toward a Science of Translating: With Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating*. Leiden: E. J. Brill, 1964. ISBN 978-9004026056.

NORD C., Skopos, loyalty, and translational conventions, in *Target*, Amsterdam, Benjamins, n. 1, 1991 (3):91-109.

NORD C., *Text analysis in translation. Theory, Methodology, and Didactic Application of a Model for Translation-Oriented Text Analysis*, Amsterdam, Rodopi, 1991, ISBN 90-5183-311-3.

OSIMO B., *Handbook of Translation Studies*, Milan, 2019, ISBN 9788898467778.

OSIMO B., Nabokov's selftranslations: interpretation problems and solutions in "Lolita"'s Russian version, in *Sign Systems Studies*, Tartu, Tartu University Press, 1999, n. 27, ISSN 1406-4243, ISBN 9985-56-447-2:215-233.

PARKS T., *Translating Style. The English Modernists and Their Italian Translations*, London, Cassells, 1997. ISBN: 978-0304700981

PEIRCE C. S., *Collected Writings* (8 vols.), ed. Charles Hartshorne, Paul Weiss and Arthur W. Burks. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1931-58.

PETRILLI S. (ed.), *La traduzione*, [Translation] special issue of *Athenor. Semiotica, Filosofia, Arte, Letteratura*, Rome, Meltemi, 2000, n. 2, ISBN 88-8353-034-9.

POPOVIČ A., *Dictionary for the analysis of literary translation*. Edmonton: Department of Comparative Literature, The University of Alberta, 1976.

PYM A., *Epistemological Problems in Translation and Its Teaching. A Seminar for Thinking Students*, Calaceit, Caminade, 1993.

QUENEAU R., *Exercises in Style*, translated by Barbara Wright. Gaberbocchus Press, 1958. ISBN 978-0852470367. Original edition: *Exercices de style*, Paris, Gallimard, 1947.

QUINE W. V., O. Traduzione e significato, [Translation and Meaning] in *Parola e oggetto*, Milan, il Saggiatore, 1970:38-102.

ROBINSON D., *Becoming a Translator. An Accelerated Course*. London, Routledge, 1997, ISBN 0-415-14861-8.

ROUTLEDGE Encyclopedia of Translation Studies, edited by Mona Baker, London, Routledge, 1998, ISBN 0-415-09380-5.

SAPIR E., *Language. An Introduction to the Study of Speech*, New York, Harcourt, Brace and Co, 1921.

SCHREIER RUPPRECHT C., Dreaming and the Impossible Art of Translation, in *Dreaming*, vol. 9, n. 1, 1999:23-43.

SEGRE C., *Introduction to the Analysis of the Literary Text*, translated by John Meddemmen. John Wiley & Sons, 1988, ISBN 978-0253331069. Original edition: *Avviamento all'analisi del testo letterario*, Torino, Einaudi, 1985, ISBN 88-06-58735-8.

SNELL HORNBY M., *Translation studies - art, science or utopia*, in Van Leuven-Zwart Naaijken 1991:13-23.

STEINER G., *After Babel. Aspects of language and translation*, Oxford, Oxford University Press, 1992, ISBN 0-19-282874-6.

TOROP P., *La traducibilità, [Translatability]* edited by Bruno Osimo, in *Testo a fronte*, n. 20, Milan, Marcos y Marcos, 1999, ISBN 88-7168-249-1:5-47.

TOROP P., *Total'nyj perevod. [Total translation]* Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 1995, ISBN 9985-56-122-8.

TOROP P., *Simul'tannost' i dialogizm v poètike Dostoevskogo*, in *Trudy po znakovym sistemam*, n. 17 [Struktura dialoga kak princip raboty semio-tičeskogo mehanizma, ed. Ju. Lotman], Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 1984:138-158.

TOROP P., 1997 The position of translation in translation studies, in Mauranen Puurtinen:23-40.

TOROP P., 1996 Postmodernizatsiya perevoda, in Pesonen et al. (edited by) *Modernizm i postmodernizm v russkoy literature i kul'ture*, [Postmodernization of translation] Helsinki:73-92.

TOROP P., *Granicy perevoda (sociosemiotičeskij aspekt semiotiki perevoda)*, in *Trudy po znakovym sistemam*, n. 26, Tartu, Tartu University Press, 1998, ISSN 1406-4243, ISBN 9985-56-371-9:136-150.

TOROP P., *Towards the semiotics of translation*, in *Semiotica*, n. 3-4, (128), Berlin - New York, Mouton de Gruyter, 2000:597-609.

TOROP P., The position of translation in translation studies, in Mauranen Puurtinen 1997:23-40.

TOURY G., *Descriptive Translation Studies and Beyond*, Amsterdam, Benjamins, 1995, ISBN 90-272-1606-1.

TYNJANOV Ju., On Literary Evolution, translated by C. A. Luplow in *Twentieth-Century Literary Theory: An Introductory Anthology*. Edited by Vassilis Lambropoulos and David Neal Miller. Published by State University of New York Press, Albany, 1987. ISBN 0-88706-266-0. Original edition: O literaturnoy èvol'yutsii, in *Arkhaisty i novatory*, Leningrad 1929:30-47.

ULLMAN Montague, Dreaming as a metaphor in motion, in *Archives of General Psychiatry*, vol. 21, December 1969:696-703.

ULRYCH M. (ed.), *Tradurre. Un approccio multidisciplinare*, [Translating: A multidisciplinary approach] Torino, Utet, 1997, ISBN 88-7750-489-7.

USPENSKIY B. A. et al., *Tezisy k semiotičeskomu izučeniyu kul'tur/Theses on the Semiotic Study of Cultures/Kultuurisemiootika teesid*, Tartu, University of Tartu, Department of Semiotics, 1998, ISSN 1406-4278, ISBN 9985-4-0064-X.

VENUTI L., Strategies of translation. In M. Baker (ed.) *Encyclopedia of translation studies* (p. 240-244). London & New York: Routledge.

VERČ I., La semiosfera inerte. Traduzione e visione del mondo tra est e ovest europeo nella seconda metà del XX secolo, [The inert Semiosphere. Translation and Worldview between Eastern and Western Europe in the Second Half of the 20th Century] in *Tra Segni*, special issue of *Athanor. Semiotica, Filosofia, Arte, Letteratura*, Rome, Meltemi, 2000, n. 3, ISBN 88-8353-059-4:199-208.

VERMEER H., Skopos and Commission in Translational Activity, (1989) in VENUTI L., *The Translation Studies Reader*. London: Routledge:222. (2012). ISBN 978-0415613484.

Vygotsky L. S., *Izbrannye psihologicheskie issledovaniya*, Moskva, 1956. ISBN 5-02-010882-0.

Vygotsky L. S., *Thought and language*, translated by Eugenia Hanfmann and Gertrude Vakar, MIT Press, 1986 (2nd revised edition), ISBN 978-0262720106. Original edition: *Myšlenie i reč'. Psihologičeskie issledovaniya*, Moskva-Le-n-in-grad, Gosudarstvennoe Social'no-Èkonomičeskoe Izdatel'stvo, 1934.

WHORF B. L., *Language, Thought, and Reality. Selected Writings*, edited by Jo-hn B. Carroll, preface by Stuart Chase, Cambridge (Massach-u-s-e-t-ts), Technology Press of the Massachusetts Institute of Technology, 1956.

WITTGENSTEIN L., *Philosophical Inves-t-i-g--a-tions*, translated by G. E. M. Anscombe, Wiley-Blackwell, 1973. ISBN 978-0631146704

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
N.MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 18.02.2022
Şərti çap vərəqi 10,5. Sifariş № 18
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 200

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib, çap olunmuşdur
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4